

Vilinskij, Sergej G.

M. Saltykov a ruská skutečnost jeho doby

In: Vilinskij, Sergej G. *O literární činnosti M. Jev. Saltykova-Ščedrina*. Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty, 1928, pp. [24]-128

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/118707>

Access Date: 08. 01. 2025

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

M. Saltykov a ruská skutečnost jeho doby.

Saltykov jednou sám takto charakterisoval¹ svou činnost ve vztahu k ruskému životu: „Příliš dávno a příliš činné se účastním ruské literatury, abych mohl hráti úlohu pouhého diváka vzhledem k životním jevům vůbec... Ale to je málo: psaní moje jest v takovém stupni proniknuto současností, tak k ní lne, že, — možno-li mluvití o nějaké jeho ceně v budoucnu, — tu jediné jako o zobrazení této skutečnosti.“

Dříve než počneme prozkoumávati toto tvrzení M. Saltykova, nutno ukázat, k čemu dlužno vůbec vždy přihlížeti, mluvíme-li o ruských spisovatelích XIX. věku.

Jde o to, že ruský život v XIX. století (zejména od dvacátých let, t. j. od konce panování Alexandra I. a ještě více od počátku vlády Mikuláše I.) skoro bez přestání probíhal za těžkých podmínek dozoru vlády nad společností.

Vláda postavila za základ podmínek panování neblaze proslulý princip „oficiální národnosti“ (teorii o „pravoslaví, samoděržaví a národnosti“, jako o neochvějných základech státního a společenského života Ruska), a obrátila veškerou svou činnost ne tak k vývoji těchto „základů“, jako k boji se vším, co se mohlo jevití protivným nebo nepřátelským stávajícímu pořádku. Odtud plyne neustálý boj se všemi pokrokovými snahami společnosti a bázeň před možností revoluce. Vládní činitelé ve své slepotě neuvědomovali si, že sami připravují revoluci půdu tím, že hájí nejen to dobré, co bylo v Rusku, ale i špatné, co budilo nespokojenost dokonce i samých nejvyšších vlastenců (nevolnictví, libo-

¹ „Kruglyj god. Pervago avgusta.“ („Celý rok. Prvního srpna.“).

vůli v administrativě atp.). Pravda, bývaly periody, kdy vláda, poučená trpkou zkušeností, na nějaký čas otvírala cestu i reformám a samostatné činnosti ruské společnosti a vůbec pokrokovým směrům. Tak bylo na př. na počátku panování Alexandra II., po nešťastné krymské válce. Avšak tyto krátké epochy liberální brzy zase ustupují krajně konservativním, reakčním směrům.

Abý podepřela své ochranné principy, používala vláda všech prostředků, které měla po ruce. Nejčastěji to byly prostředky administrativního rázu, jako vězení a vyhnání vládě „nebezpečných“, zákaz tisku atp. Vzhledem k literatuře nejobyčejnějším prostředkem byl útlak censury. Libovůle, nedůslednost a nevědomost cenzorů způsobily, že v pracích o historii ruské censury (Skabičevskij, Lenke a j.) nacházíme jednak stránky čistě anekdotického materiálu z činnosti cenzorů, často nepříliš bohatých umem, a jednak případy přímo tragické, kdy čestný spisovatel nesměl mluvit pravdu, ba často ani učiniti lehkou narážku na ni.

Pro tyto prostředky ochranně-zpátečnické činnosti vlády často byla publicistika přímo znemožněna, často zůstala ubohou a omezenou a jen velmi zřídka mohla mluvit jasně a určitě. Připomeneme-li ještě dosti slabou znalost značné části ruské společnosti v otázkách sociálních (nemluvíme-li ani o teoretické znalosti sociologie, národního hospodářství a jiných příbuzných disciplín), tu třeba přiznati, že pro rozvoj společenského sebepoznání bylo třeba najíti nějaký přístupnější a dosažitelnější prostředek než publicistika. Tímto prostředkem jevila se zejména literatura: ve výtvorech literatury pod maskou uměleckých obrazů probíraly a traktovaly se otázky života, a literatura vzala na sebe povinnosti publicistiky. I možno s vděčností doznati, že literatura tyto povinnosti splnila čestně po celé XIX. stol. Zda se neseznámila v literárních výtvorech veliká část ruské společnosti s odstrašujícími stránkami nevolnictví? Zda Ostrovskij neukázal smutné stránky života kupeckého? Zda Glěb Uspenskij, Rešetnikov, Někrasov a j. nepromluvili o těžkém postavení sedláků? Teprve až v posledních letech XIX. stol. a na počátku XX. stol. počali se objevovati v Rusku spisovatelé, kteří prohlásili, že literatura musí především dbát uměleckých požadavků a pak se může (není však povinna) dotýkati t. zv. „občanských“ motivů. Pro západní Evropu to bylo ovšem samozřejmé,

ale ne tak pro Rusko: ruský čtenář zvykl myšlenec, že je důležité ne to, jak napsáno (t. j. ne umělecká stránka výtvoru), nýbrž pouze to, co napsáno a ještě důležitější, co chtěl autor říci, t. j. jakou společenskou myšlenku chtěl vyjádřit (jestli třeba censura zabránila vyjádření). Tomu ruského čtenáře i spisovatele přiučila censura, která mrzala publicistické projevy, ale byla často slába v zápase s t. zv. „Ézopovým“ (zvláštním, výjimečným) jazykem a uměleckou formou literatury. Zajisté i výtvoru literární značně bývaly mrzány censurou, přece však ve většině případů bylo možno pochopit, nač naráží a o čem chtěl mluvit autor (i když se mu nepodařilo plně se vyslovit). Pozorujeme-li takové spisovatele románů jako Pomjalovskij, Černyševskij, kteří neměli skoro vůbec uměleckého nadání, ale za to velmi dobře chápali vlny společenských ideí, musíme uznati, že tento zjev je možný pouze v Rusku. Když vidíme, že na př. Saltykov, mluvč o „poustevníku“, rozumí jím arcibiskupa, o „plukovníku“ nebo „štábním důstojníku“, rozumí jimi četnický dozor, o „historiografech“ — o šlechtě, o „pompadurech“ — o gubernátorech atp., — rozumíme, že ho k tomu donutila censura, která se chápala nejen myšlenek, ale i jednotlivých slov.

Možná, že to, co dosud uvedeno, je obecně známo, ale mně zdálo se nezbytným připomenouti tyto okolnosti proto, abychom měli na zřeteli při dalších výkladech, že:

1. Literatura v Rusku zastávala často úkoly publicistiky;
2. činnost ruského spisovatele byla omezena censurou: ne vždy bylo možno psáti vše, co spisovatel chtěl a tak, jak on chtěl, i bylo nutno zkracovat, vykrucovat se, aby sdělil čtenáři aspoň část svých myšlenek.

Všeho toho zakusil v nejvyšším stupni Saltykov na sobě, a proto musíme připamatovat si tyto dvě okolnosti, když budeme sledovati činnost Saltykovovu.

Než přistoupíme k rozboru literární činnosti M. Saltykova, musíme se zmíniti především o různosti mínění mezi ruskými literárními historiky o počtu období jeho činnosti: A. Skabičevskij¹

¹ „Dějiny nejnovější ruské literatury“

na př. dělí jeho činnost na 4, kdežto K. Golovin¹ pouze na 3 období. Různost ta záleží v tom, že Golovin vůbec nedbá prvního období činnosti M. Saltykova do 1848 (dokonce do 1849) a omezuje se na dvě, tři bezvýznamné fráze o něm.

Při třídění činnosti spisovatele vůbec na periody, obyčejně užíváme nějakého přesně určeného znaku, nejčastěji převládajících ideí v dané skupině děl autora, jindy změn v jeho názorech na uměleckou tvorbu atp.

Poněvadž u M. Saltykova v názorech uměleckých nebylo ostrých změn, musíme užívati téhož záklního dělítka, kteréhož se dosud užívá, t. j. děliti jeho literární činnost podle období změn všeobecných, převládajících ideí a nálad. Vyjdeme-li z toho stanoviska, nemůžeme přejít mlčením periodu před vyhnanstvím (jak to dělá Golovin), byť i výtvorů M. Saltykova v té době nebyl velký počet. Jistě však, jak hned uvidíme, vzhledem k ideovému obsahu, období toto jest dosti závažné a vůbec nejeví se do té míry nepatrným, jak se, podle všeho, zdá Golovinu.

Proto přijímám rozdělení určené A. Skabičevským, a sice:

I. období — doba před vyhnanstvím a ještě rok 1849, kdy, jsa ve vyhnanství, napsal Saltykov povídku: „Brusin“. Roky vyhnanství, jak známo, byly dobou úplného zániku tvořivosti M. Saltykova. Avšak po návratu z vyhnanství začíná znova usilovně pracovat, a práci tu, vzhledem k jejímu úzkému svazku s životem ruské společnosti té doby, možno rozdělit na takové periody, na jaké dělí se dějiny ruské společnosti, t. j.:

II. období — léta šedesátá,

III. období — léta sedmdesátá,

IV. období — léta osmdesátá.

První období činnosti M. Saltykova počítá se od r. 1841, kdy v 45. svazku „Bibliotěky dla čtenia“ objevila se první tištěná jeho práce (báseň „Lyra“), do r. 1849, kdy ve Vjatce napsal povídku: „Brusin“.

¹ „Ruský román a ruská společnost“.

K této periodě náleží:

- a) několik mladických básní Saltykovových (1841—1845);
- b) několik recensí v „Otěčestvenných zapiskách“ (1847—1848);
- c) povídky: „Protivorěčija“ — „Rozpory“ (1847), „Zaputannoje dělo“ — „Spletená záležitost“ (1848), „Brusin“ (1849).

Doba, kdy Saltykov začal literární činnost, počítá se mezi nejtemnější periody ruského života: vše potlačující ruka vlády od roku k roku stále víc a více utiskuje ruskou veřejnost¹. Od r. 1848 rozvoj reakce došel největší míry, projevuje se pronásledováním jakéhokoli výrazu svobodné myšlenky: stačí připomenouti zrušení kateder filosofie a vůbec omezování vědeckého myšlení, omezení vysokoškolského vyučování, nemluvíme-li o útlaku censury, o plném ubíjení osobností všech orgánů tisku, o osudu Petraševců, Cyrillo-Metodějského sdružení a řady různých činitelů v oboru ruské myšlenky a ruského slova... Zajisté často výkonné orgány byly nedůsledné, ba neopatrné. Na př. v jedné a téže době potlačen moskevský Spolek pro historii a archeologii za Fletčerovy zápisky, otisknuté prof. Bodanským v časopise tohoto spolku (r. 1848), kdežto poměrně lehkou byly propuštěny „Vesnice“ („Děrevňa“) a „Anton Goremyka“ Grigoroviče (1847) a první povídky z „Lovcových zápisů“ od Turgeněva (1847—1851). A přece Grigorovič a Turgeněv byli daleko nebezpečnější pro režim té epochy, než práce Fletčera, která má pouze historický význam. Ale šťastný případ a hlavně beletristická forma — to je příčina toho, že dokonce i v době „teroru censury“ (1848—1855) ruský čtenář leckdy mohl býti přesvědčen o stinných stránkách nevolnictví.

Ale útlak reakce nemohl ovšem potlačit v ruské inteligenci snažení po světle a svobodě, zejména v době před bouřlivým rokem 1848, kdy všude v Evropě se zdálo, že vzduch sám je nasycen

¹ Srovn. slova Glěba Uspenského o konci let 30. a letech 40. stol. XIX.: „Tyto roky pro „obyčejné“ masy ruského lidu byly tou nejhlušší, nejmrtvější dobou. Vše, co se rodilo a prožilo v těch letech své dětství... bylo blízko tomu, aby ztratilo vědomí lidské důstojnosti; od dětství... přiučovalo se bázlivě myslit, cítit a vůbec odvykalo chuti jednat, něco vykonat. Nepohybovat se, ač myslíš; neprojeviti, že myslíš... neustále se báti — to je kořen životní pravdy.“ („Sebrané spisy“, díl I, vyd. z r. 1896: „Rasterjajevskie tipy i sceny“., strana 175.)

revoluční náladou. V jedné řadě s předchozími směry společenské myšlenky — se slavjanofilstvím a západnictvím a též i s „oficiální národností“ (přesněji — s hrstkou plazících se před vládou publicistů a literátů) — počíná se objevovat nový směr: jsou to též „západníci“, ale svého druhu. Jsou to západníci, kteří opustili německou filosofii, a života vzdálené výklady hegelovské, ale kteří soustředili svou pozornost k Francii, přesněji k současnému francouzskému socialismu. Saltykov („Za rubežom“ — „Za hranicí“, kap. IV.) vzpomínal na tyto západníky, jejichž myšlenky pojily se „k Francii Saint-Simonově, Cabetově, Fourierově, L. Blancově a zejména Georges Sandové. Odtud prýštila u nás víra v lidství, odtud zářilo nám přesvědčení, že zlatý věk leží ne za námi, ale před námi. . . Jedním slovem, všecko dobré, vše láskyplné, vše, čeho si přejeme, šlo odtud. V Rusku — vlastně ne tolik v Rusku, jako zejména v Petrohradě — my existovali pouze fakticky, čili, jak se té doby říkalo, měli jsme způsob života . . . duchovně však jsme žili ve Francii“.

Pohlédneme-li na následující činnost samého Saltykova a jeho současníků (Dostojevskij, Turgeněv, Někrasov a j.), uvidíme, oč jde. Pouze velmi skrovně se vrstevníci Saltykovovi přiblížili k doktrínám socialistické povahy; mladické nadšení francouzským socialismem a doktrínami francouzských socialistů a sociologů možno dobře objasnit z podmínek ruské skutečnosti. Vždyť bylo v Rusku nevolnictví, potlačování práv osobnosti a lidské důstojnosti, administrativní libovůle, hrubost, nevědomost a jiné temné stránky života: — tu jest přirozeno, že myšlenky pokrokových mužů, trpících vědomím rodícího se a panujícího kolem nich zla, vytvářely, na základech kontrastu, jiné ideály, jiné představy o poměru člověka k člověku a o společenském i státním ústrojení. Sbližení s Francií dodávalo těm ideálům mravní opory a pomoci: ruská pokroková mládež se přesvědčila, že není sama ve svých snahách, že její počiny jsou příbuzny počínům francouzské inteligence, že, jestli konečně i ve Francii neuskutečňují se vždy pokrokové ideály, — možno tam za ně zápasit, a při nejmenším — možno tam o nich promluvit.

Takovým způsobem odraz světla z Francie přenášel se i do Ruska, třebaže v ruské literatuře jevil se už slaběji a třebaže v Rusku skoro ztrácel především svůj socialistický odstín. Příčina

tohoto jevu záleží v rozdílu ruského společenského útvaru a útvaru života na Západě: v Rusku bylo nevolnictví, vytvořivši takové hospodářské poměry, při nichž uskutečnění socialistického ideálu žádalo určité úpravy. Odtud byly mladým ruským pokro- kářům důležitější základní principy a ne detaily západních teorií. Tyto principy, přizpůsobené ruskému životu, měly se uskutečnit řadou reforem, a především odstraněním nevolnictví. Poněvadž však odstranění toto vyvolalo by v životě ruské společnosti nové podmínky a nová přeskupení, pramenila odtud sama sebou nutnost zvážit a ocenit všechny síly a možnosti, počínaje od inteligence a od obecných podmínek života a konče selským stavem. Jistě, podle podmínek doby, takovou programovou práci nebylo lze usku- tečnit, ale už sama vůle k ní, sama snaha svědčí o nevšedních myšlenkách, o pochopení nejdůležitějších potřeb a úkolů současnosti.

A hle toto pochopení nacházíme u Saltykova, mladého léty.

Při jeho výtvorech za toto první období nebudeme mnoho mluvit o jeho básních¹: jest jich nemnoho, a všechny jsou jako mladická zkouška péra. V lyceu, kde byl vychováván Saltykov, zachovávali jakousi pietu k památce Puškina (bývalého chovance lycea), takže psaní veršů bylo pro chovance lycea jakousi zá- vaznou tradicí. Tradici tu zachovával i lyceista Saltykov, ale brzo pocítil, že psátí verše není jeho povoláním. Těžko dokonce mluvit o obsahu těchto veršů: Arseňjev spravedlivě upozornil na cizí vlivy (na př. Lermontova) a na častou závislost obsahu na rytmu. t. j. mnoho slov položeno jen pro zachování rozměru.

Všechny ty: „Lyra“, „Dva životy“ („Dvě žizni“), „Hudba“ („Muzyka“), „Večer“, „Zimní elegie“ („Zimňaja elegija“), „Náš věk“ a j. tak jsou nepodobny následujícím výtvorům M. Saltykova, že v nich možno viděti pouze začátečnická (stylistická) evičení, ne však počátek budoucí činnosti velikého satirika.

Ale v řadě recensí M. Saltykova, tištěných v „Otčestvenných zapiskách“, už počínáme pozorovat první kroky budoucího velikého spisovatele. Saltykov, zajisté jen vlivem poměrů doby, byl donucen zabývat se psaním recensí o takových knihách, jako „Kurs fisi-

¹ Tištěny Arseňjevým v „Materiálech pro biografii M. E. Saltykova“ (při sebraných spisech M. Saltykova).

českoj geografii“ („Učebnice fysikálního zeměpisu“), „Geografija v estampach“ („Zeměpis v rytinách“), „Razskazy dětjam iz drevnjago mira“ („Povídky ze starých časů pro děti“), „Almanach dla dětj“ („Almanach pro děti“) atp. V podobných recensích není místa pro úsudky kritikovy, zejména publicistické. Přece však i zde Saltykov dovedl povědět několik zdravých úsudků. Tak, na př., když kritisoval „Příručku k počátečnímu naučení se obecnému dějepisu“ („Rukovodstvo k pervonačalnomu izučeníju všeobščej istorii“), ukazuje na odloučenost tehdejšího systému učení a výchovy od života a skutečných zájmů žáka: „proto chovanec školy při prvním utkání se se skutečností jeví se naprosto nesamostatným“. Saltykov upozorňuje na obtíže, s nimiž se setkává v životě mladík, snažící se, opustiv školu, napravit nedostatky svého vychování, a hned vyznává, že ohromná většina — více než devět desetin ostatních — „podřízených oslabující lázni encyklopedického vzdělání už navždy zůstává ve stavu naprostého mravního omámení“. Takovým způsobem se zde ukazuje jedna z hlavních příčin, proč objevil se v ruském životě typ t. zv. „zbytečných lidí“, a příčina ta ukázána Saltykovem nejen dávno před Rudinem a Lavreckým, ale dlouho i před vytvořením Gončarovova „Oblomova“.

Ze ostatních kritických vývodů, vyjádřených v recensích M. Saltykova, možno se dotknouti ještě několika zdravých a pozitivních myšlenek o výchově: na př. zvedá svůj hlas proti přidržování dětí k nasládlé, sentimentální morálce; dále nazývá nezcela správným rozvíjením náklonnosti dětí k snění. Správnější zdá se mu výchova, přibližující dítě reálnému životu. Myšlenky tyto, v naší době obecně známé a základní, v jeho době měly svůj význam: můžeme se přesvědčit o tom, seznámíme-li se s kteroukoliv z těch knih, které kritisoval Saltykov. Všechny nedostatky těchto knih, počneme-li mdle nasládlým tónem a končíme-li tendenčním, „přizpůsobeným pro děti“, výkladem, ukáží nám, jak byl Saltykov práv, když soustředil svou pozornost na nedostatky tehdejší výchovy.

Této otázce dotkl se Saltykov v první své povídce „Protivořečija“ („Rozpory“)¹, jejíž hrdina Nagibin rozvíjí tytéž myšlenky

¹ Povídka ta otištěna v listopadovém sešitě „Otčestvenných zapisek“ r. 1847 (sv. 55), ale nezařaděna ani samým Saltykovem do I. vyd. Sebr. sp. (1889), ani do vydání následujících (jejich redaktory).

o nedostatech výchovy. Výchova, podle slov Nagibina, je nakloněna „prázdnému snění“ a je daleko od praktického chápání skutečnosti a ničí člověka tím, že plní jeho život pochybami a protimluvy. Život je těžký pro člověka, nepřipraveného pro život. Utonout v bahně životní nízkosti, „drobnosti života“, okrášlit se ctností — „mírností a přesností“ — vše to nejsou perspektivy, které by mohly obelstít Nagibina. Jemu by se chtělo ztělesnit ve svém životě ideál osobnosti silné duchem; místo toho však cítí, jak nízký život vítězí nad ním. Krátce, setkáváme se zde s jedním z různotvárných typů lidí „zasazených reflexemi“, jedním z předků Rudinových, při čemž hrdinka povídky Táňa ve mnohém připomíná Natalii, a taktéž jeví se silnější nad hrdinu, stejně jako v románě I. S. Turgeněva. Tímto způsobem Saltykov dříve, než Turgeněv, dovedl zachytit nově se rodící typ ruského člověka, jako Rudin a pod., třebaže v uměleckém ohledu mladická povídka M. Saltykova stojí značně níže, než román I. S. Turgeněva.

Otázka po cestách činnosti, přesněji otázka po nečinnosti ruského inteligenta před reformou, byla jistě značně širší, než pouhá otázka výchovy. Sváděti příčiny této nečinnosti jedině na vychování nebylo možno, když byly na př. vnější podmínky, které nenechávaly místa pro veřejnou činnost, kromě státní služby. Ale ve státní službě byl člověk spoután formalismem a předpisy, a nesměl rozvíjet vůbec osobní iniciativnosti a samostatné činnosti. Ne nadarmo Čackij a Oněgin se vzdávají služby, která se jim oškliví základními rysy své podstaty.

Saltykov to chápal, a v povídce „Brusin“ řeší otázku, „proč je směr naší činnosti neplodný?“ Problém ten probírá se formou besedy dvou osob, z nichž jedna (Nikolaj Ivanovič) vytyká neplodnost činnosti a dokonce i nečinnost za vinu samého člověka a jeho nechuti vzniknout do porozumění „skutečným zájmům“ buď samého člověka a zájmů ho obklopujících. Druhý besedník, jehož myšlenky jsou totožny s míněním autora, míní, že „sama skutečnost zamyká člověku všechny cesty k odkrytí užitečné činnosti“. Jako důkaz pro své mínění, vyložil Nikolaj Ivanovič historii lásky svého přítele Brusina k lehkomyslné dívce Olze. Láska ta zničila všechny plány a celou existenci Brusina, jehož slabá povaha nemohla se opřít nejen výbuchům vášně, ale ani hrubě primitivnímu útoku na něj se strany Olgy.

Nikolaj Ivanovič viní ze záhuby Brusinovy samého Brusina, jeho mravní slabost a neschopnost k rozhodnému kroku. Současně však vidí nedostatek nejen Brusina, ale i typický nedostatek ruské inteligence: „My vidíme veškeru hnusnost našeho tak zvaného spekulativně-encyklopedického vzdělání a nemáme síly přetvořit se¹.“ Ale mladý spolubesedník nesouhlasí s tímto závěrem: uznává všechny nedostatky výchovy, ale zdá se mu nutným, za prvé vzíti v úvahu poměry okolního života, života toho prostředí, do něhož zapadl člověk a na jehož přetvoření nemá sil; za druhé považuje za nutné nepodrobovat člověka určitým doktrínám, nýbrž dáti jemu svobodu, aby vyjádřil svou osobnost. Povídka se končí výkřikem spolubesedníka: „Třeba vyvíjeti činnost, co nejvíce činnosti! Ale já chci, aby se každému dalo co nejvíce svobody žiti, jak on tomu rozumí, ale nevnučovati jemu teorie, které ho pouze dráždí. . . . Já věřím, že nejlepší v tom případě řídit se heslem: žij, jak možno žít, dělej, co možno dělat².“

Srovnáme-li to, co řečeno, s „Rozpory“, jeví se daná otázka takto: nedostatky výchovy nejsou jedinou příčinou nečinnosti ruského inteligenta, protože třeba dbáti ještě jednoho faktora: podmínek skutečných poměrů. Ale i mladý spolubesedník chápe, že není v moci člověka přetvořit tuto skutečnost, a proto vpadá s protimluvou sám sobě: žádá pro člověka právo, aby sám se mohl spraviti se svým životem, mimo podřízení vlivům, doktrínám a „idolům“, a hned pravi „dělej, co možno dělat“. Těmi slovy přijímá kompromis, neboť to, „co možno dělat“ nebývá vždy to, co by člověk chtěl; jinými slovy, pojem „co možno dělat“ může často omezit svobodu člověka. O zápase se skutečností ovšem tehdy nebylo možno mluvit z příčin obecných (r. 1849!) i osobních (první rok vyhnanství Saltykova), ale tím důležitější jest zmíniti se, jakým směrem běře se mysl mladého autora: od analýsy individuálních vlastností různých osob zvolna přechází k analýse zjevů života společenského.

Jakýsi krok dopředu v tom směru učiněn byl Saltykovem však ještě o něco dříve, v povídce „Spletená záležitost“ (1848),

¹ Svazek 12, str. 615. vyd. z r. 1906. Povídka „Brusin“ po prvé objevila se tištěna až v tomto vydání.

² Tamtéž, str. 618.

kde, pravda, otázka o nedostatcích vychování se už nestaví (při nejmenším, ne v tak širokém měřítku), kde se však dotýká autor jiných stránek této věci.

Obsah „Spletené záležitosti“ je dosti jednoduchý. Ivan Samojlovič Mičulin, dvacetiletý mladík, syn drobného chudého statkáře-šlechtice, přijíždí do Petrohradu hledati službu. Jsa od přírody člověkem mírným a tichým, rozumu dosti omezeného, ocitá se ve velmi těžkém postavení: nepodaří se mu opatřiti si místo. Peníze, přivezené z vesnice, se rozplývají, a mladík zakouší i hlad a celý řetěz strádání a odřikání. Dostavuje se těžký pocit: vědomí svého nepřizpůsobení a závist, že jiní se dobře uchytili a jsou spokojeně živi, třeba nad něj, Mičulina, vůbec přednostmi nevynikají. Myšlenka na tuto sociální nespravedlnost prohlubuje se ještě více následkem úplného duševního osamění, v němž žije Mičulin: lidé, žijící s ním ve společném bytu, dokonce obědvající s ním za společným stolem, jsou k němu zcela lhostejní. A tu u Mičulina objevují se takové myšlenky: „Rusko je stát rozsáhlý, úrodný a bohatý, ale člověk tu jest hloupý: umírá hladem v úrodném státě...“¹ „Jiným, prý, najde se místo, jiní jedí, jiní pijí a pro mne místa není...“²

Zde jsou kořeny toho hněvu, které mnohdy směřují opraviti sociální nespravedlnost násilnými činy, z nichž mnohdy klíč revoluční nálada, třídní nenávisť a vyzývá k boji. Mičulin však není takový složením své povahy a svým vychováním: nepostoupí než k okamžitému vzplanutí hladového člověka (hl. V.), a omezuje se na elegicko-bolestné úvahy.

Povídka se končí poněkud umělým, vymyšleným způsobem: Mičulin z nezkušenosti upadá v ruce tlupy šibalů, ti ho opijí a okradou; on nemá čím by zaplatil v hospůdce, a je předveden na policii, odkudž ho však brzo propustí. Ale řada těžkých duševních zážitků, která se dovrší mravním otřesem k vůli episodě v hospodě, nalomí Mičulina; nastuzení vše dovršilo: onemocní a umírá, provázen ke hrobu lidskou bezcitností a neúčastí. Tak, i u postele umírajícího, s nevědomou bezsrdečností, vyprávějí o smrti Beobachtěr a Zvonskij; dokonce po smrti nikdo Mičulina neoplakává a ne-

¹ Kapitola I.

² Kapitola V.

polituje, nikdo neprojeví soucitu k osobě zemřelého ani soustrasti nad jeho hořkým osudem.

Tato povídka M. Saltykova propuštěna dokonce tehdejší censurou (1848), ale přece použito jí za příčinu jeho vypovězení¹; byla ve skutečnosti prvním značnějším jeho dílem. Při některých uměleckých nedostatecích jejích (příliš mnoho úvah i autorových i jednotlivých osob, vynuyšenost i umělkovanost leckde ve fabuli atp.), povídka přece je důležitá vzhledem k formám tvoření i vzhledem k ideovému obsahu. Celá povídka je vedena v lehce humoristickém, dokonce ironickém tónu, při čemž autor dovede vidět směšné všude, i tam, kde jsou jeho sympatie, i tam, kde jeho soucitu není: je to budoucí veliký satirik. Nesouhlasil bych však s Golovinem² ani se Zamotinem³, který opakuje názory prvního, že smích Saltykova v této povídce jest „dvojitým výsměchem“ („dvojstvennoje glumlenie“), a „namířen jest proti odumírajícímu Rusku, na schátralé, svrastělé poměry, zhýčkané panským životem a nezpůsobilostí k práci a životnímu boji . . . a že tento smích je namířen na pokrokové lidi, svedené sociálními a filosofickými utopiemi, ale nedojoucí dále než po debaty a prázdné fráze.“ Nelze souhlasiti s tímto míněním bez určitých omezení, protože:

Za prvé — slova „výsměch“ („glumlenie“) a „pošklebky“ („zuboskal'stvo“), kterými Golovin (vůbec dosti stranický a tendenční historik ruského románu) charakterisuje poměr Saltykova k odporným jevům života, slova ta jsou vůbec nemístná a nespravedlivá: v pojmu „výsměch“ je prvek smíchu pro smích sám, výsměch, snažící se pouze dotknouti a urazit a ne napravit; „pošklebek“ je spíše fyziologický jev smíchu, vzdálený toho rozmyslu, který vyznačuje opravdového satirika. Prvého ni druhého výrazu nelze užívat o Saltykovu; my můžeme mluvit pouze o „smíchu“ satirika. Podstata tohoto smíchu bude objasněna níže.

Za druhé — tento smích docela se různí od smíchu ve „Spletené záležitosti“: jestli místy jsou směšni Mičulin nebo Ručkina,

¹ Příčiny vypovězení M. Saltykova, viz v knize M. Lemke: „Očerki po istorii ruskoj censury i žurnalistiki XIX stol.“, Petrohrad, 1904. str. 200—201.

² „Ruský román a ruská společnost“, str. 261 (vyd. II.).

³ „Sorokovyje i šestidesjatyje gody“ („Léta 40. a 60.“). Varšava, 1911, str. 412.

je zde Saltykov spíše humoristou než satirikem, neb cosi teplého, srdečného a dobrodružného slyšeti ve vztahu jeho k těmto dvěma osobám, dokonce jakousi soustrast (vždyt, v podstatě. Ručkina byla jediným tvorem, který často lidsky, srdečně choval se k Mičulinu; mnohdy jsou směšny slova i činy Mičulina neb Ručkiné, ale ne oni sami). Docela jinak chová se Saltykov k Beobachtěru a Zvonskému: když jimi charakterisuje přední mladíky té doby, představuje je jako mluvky a frázišty, u nichž není vztahu mezi slovy a činy. Zde se ozývá nejen smích, ale i odsouzení: neboť jsou-li směšni naivní venkovan Mičulin a nevzdělaná dívka Ručkina a zvířeti podobný Perežiga, jde tu o lidi, kteří sami sebe považují za „výkvět rozumné mládeže“: kandidát filosofie Beobachtěr a básník Zvonskij musí vědět, že poměry mají své požadavky a úchyvky a chyby jejich je třeba kárati přísněji, než úchyvky naivních prostých lidí. Proto liberální mluvkové jsou nejen směšni, ale zaslouží i odsouzení. A Saltykov činí tak mistrovsky: ukazuje, jaký je rozdíl mezi slovem a činem těch mluvků, a v tom rozdílu je jejich odsouzení. Proto není vůbec stejný a rovnocenný smích satirika ve vztahu Mičulina a Beobachtěra a Zvonského.

At je jak chce, ve „Spletené záležitosti“ má už nadání Saltykovovo zcela určitý směr, zejména jako talent satirika, a v tom je jedna stránka významu té povídky.

Obracíme-li se k ideové stránce povídky, vidíme, že otázka výchovy, jako první příčiny nedostatků ruské inteligence, zde se už nejeví jako hlavní. Pravda, Mičulin před smrtí hovoří k Naděnce: „Vychovali mne tak, že se k ničemu nehodím... Od dětství mne tak vedli, jako bych celý věk měl býti slabodušným a podle cizí noty skákat... Když bylo nutné, abych pracoval pro své živobytí, — nevím ani kde, ani čím bych si pomohl“¹. Avšak z těchto slov nelze vyvozovat, že Mičulin jest pouze výtvozem nesprávného vychování: předně, on sám praví, že rodiče jeho byli „lidé starého věku a nevzdělání“, a autor nazývá jeho otce „šlechticem s malým statkem“. Vzhledem k tomu sotva možno mluvit o nějakém „přelomu“ ve výchově, o bezplánovitosti, která by vedla k rozporu výchovy a života atp.: vychovávali ho nepochybně podle starých

¹ Kapitola IX.

tradic („po starině“), t. j. bez jakéhokoliv systému. Za druhé, autor nám neukázal nějakých neblahodárných následků výchovy Mičulina; on hledá a nenachází práce, ale ne svou vinou, neboť jeví ochotu ke každé práci (ovšem kromě práce fyzické: vždyť je šlechtic!). Perežiga dokonce mu ukázal, kde on může uplatnit své síly, — je třeba jeti znova do dědiny a pracovat tam. Možná, že by to bylo nejlepším východiskem. Ale autor zadržuje Mičulina v hlavním městě a má pro to své příčiny.

Zajisté i kandidát filosofie Beobachtër i básník Zvonskij jsou lidé s nepěknými rysy, avšak ani sám autor neklade otázky o nedostatech vychování vzhledem k nim. Může-li býti o nich nějaká otázka, jest to pouze tato: proč tito lidé, ovládající i vzdělání i dialektické návyky, zvrhli se v jakési typické mluvky? Ale sotva tato otázka nějak zvláště znepokojuje Saltykova. On se prostě omezuje na konstatování faktu a potom už všecku svou pozornost obrací k nešťastnému Mičulinovi. Proč? Myslím: proto, že Saltykovu bylo třeba co možno nejsilněji ilustrovati pro něj novou ideu — myšlenku o tom, že často na truchlivé své sudbě není vinen člověk sám, nýbrž obklopující poměry života, společnost, společenské ústrojí. A skutečně, kdyby byl Mičulin včas odjel na venkov, nebyl by hrdinou této povídky. Tím však, že ho nechal v Petrohradě, ukázal Saltykov v jeho osobě veškerou tragiku osamělého proletáře v hlavním městě: hledá práci a nenachází, jest duševně osamělý — a u nikoho nenalézá soucitu; důvěřivě otvírá svou duši lidem — a naráží na lhostejnost, výsměch a egoism; trpí nouzí, hladoví — a od nikoho nedostává se mu pomoci. A v té době jest ještě mladíkem silným tělem i duchem, „nevyžraný reflexemi“ a vůbec velmi vzdálený každého hamletovství, mladík s vůlí pracovat, neznající ještě života. Příčina jeho tragiky není vnitřní, nýbrž vnější: tak vytvořil se život, že se octl mimo něj, a hyne skutečně proto, že se pro něho nenašlo v životě místa.

Takto vnáší „Spletená záležitost“ nový motiv do tvorby M. Saltykova: byla to otázka po vztahu společnosti a osobnosti, otázka, kterou v následujícím (1849) roce Saltykov postavil zcela jasně a určitě v povídce: „Brusin“. Třeba se ještě zmíniti, že Saltykov ve své snaze objasnit tuto otázku není sám: jeho „Spletená záležitost“ přibližuje se ideí řadě jiných současných (neb skoro

současných) děl, skládajících tak zvanou „literaturu koutů a sklepů“. Obecná tendence všech podobných výtvorů snaha vyobrazit tragiku proletáře-intelidenta (neb přibližně inteligentního), ukázati, že na jeho neštěstí jsou vinny hlavně poměry obkličujícího jej života, a snaha vzbudit na konec k němu soucit jako k oběti sociální nespravedlnosti.

Ovšem, v základě této snahy se skrývaly u Saltykova ty myšlenky, které vznikly pod vlivem francouzských sociálních teorií života společnosti. On, který, jak vidíme, odsuzoval nečinnost inteligence, „vykonal velký čin“ tím, že pracoval (třeba ještě jen zatím v omezených rozměrech) pro společenské sebezpoznání. Za poměrů té doby i to bylo už skutečnou prací. K věci té poznamenáváme, že „literatura koutů a sklepů“ bere svůj počátek nepochybně povídkou Gogola: „Plášť“. Nejživotnějším jejím představitelem, který při tom uvědoměle upřel svou pozornost na proletáře osudem stíženého, byl Fedor Dostojevskij, který ve svých prvních výtvorech („Chudí lidé,“ „Dvojník,“ „Slabé srdce“ a j.) snaží se vzbuditi soucit se strádajícími lidmi, trpícími sociální nespravedlností, uraženými a poniženými. Dále možno stopy téže humánní tendence pozorovat v „Dědině“, v „Antonu Goremyku“ od Grigoroviče i v „Lovcových zápiskách“ od Turgeněva¹: ovšem, zde se setkáváme ne s trpícím občanem, ale se strádajícím sedlákem, avšak soucitný poměr k těmto trpícím vychází z téhož pramene jako u Saltykova.

Vůbec, při malém počtu zájmů společenského života, bylo přirozeno, že řešení otázek společenských se ztotožňovalo s „literaturou koutů a sklepů“; tam, kromě probuzení společenských, humánních citů mohl myslící čtenář najíti třebaš nějaký materiál pro kritiku současného společenského řádu. Dokonce v tom, v té těžké době, byla svého druhu služba společnosti, vyplnění jisté občanské povinnosti. Viděli jsme, že i Saltykov, seč byly jeho síly, splatil svou daň veřejným záležitostem, a takovým způsobem od samého počátku své činnosti přibližoval se k té „současnosti“, s níž sám potom těsně spojoval svou činnost.

Myslím, že uvedené plně stačí nejen k tomu, aby se uznala nutnost nepomíjeti první periody činnosti Saltykova, ale též aby

¹ Stejně v časných básních Někrasova a jiných spisovatelů druhého řádu.

se určila tato perioda jako perioda přípravná, kdy se počalo rozvíjeti nadání M. Saltykova podle směru jeho tvorby a podle ideového obsahu jeho výtvorů.

Druhé období činnosti M. Saltykova — jest to epocha, známá v dějinách ruské veřejnosti pod jménem „let šedesátých“. Hranice té epochy ostatně jsou širší jednoho desetiletí: „60. léta“ čítají se obyčejně od r. 1855—56, když po nešťastné krymské válce ruská vláda projevila přání změnití směr vnitřní politiky; za konec toho desetiletí třeba považovat poslední léta šedesátá (1868—69). Při tom se obyčejně uznává, že přelomem této epochy je 19. únor 1861. Do toho dne (osvobození nevolného selského stavu) nejlepší představitelé ruské společnosti, nezávisle na odstínech svého přesvědčení, všichni jednomyslně se shodli na nutnosti zrušení nevolnictví, jakožto základní otázce vnitřního života Ruska. Když pak osvobození se uskutečnilo, počalo rozlišování politických stran a přesvědčení souhlasně s různým chápáním úkolů vnitřního politického života.

Saltykov, který kromě „Brusina“ nic nenapsal za celou periodu svého vyhnanství ve Vjatce (od dubna 1848 do listopadu 1855), vrací se do Petrohradu a znova debutuje (v r. 1856—57) „Gubernskými črtami“ („Gubernskije očerki“). Dále následuje řada jiných výtvorů, z nichž důležitější jsou: „Nevinnyje razskazy“ — „Nevinné povídky“ (1859—63), „Satiry v prozě“ — „Satiry v próse“ (1860—62), „Pompadury i pompadurši“ — „Pompadouři a pompadourky“ (1863—64—73), „Priznaki vremeni“ — „Příznaky doby“ (1866—69), „Pisma o provincii“ — „Dopisy o provincii“ (1867—70), „Istorija odnogo goroda“ — „Historie jednoho města“ (1869—70) a j.

Jestli, jak řekl sám Saltykov, v době jeho mladosti „lila se z Francie víra v lidstvo, jestli odtamtud zazářilo k nám přesvědčení, že zlatý věk leží ne vzadu, nýbrž před námi“, pro ten „zlatý věk“ bylo třeba napřed vyčistiti dráhu odstraněním všeho, co mu stálo v cestě. K vyplnění té úlohy, jak vidíme, přikročil Saltykov již v prvním období své činnosti: on postavil otázku o příčinách „nečinností“ těch, kdož měli býti zejména činni, a naznačil již řešení této otázky: příčiny netkví tolik v individuálních

vlastnostech různých osob, jako v poměrech veřejného života. Zbývalo tudíž podstoupiti boj s nenormálnostmi těch poměrů. Avšak na samém počátku tohoto boje Saltykov byl vyloučen ze „šiku bojujících“. Vypovězení na 8 let přerвало jeho literární činnost a zbavilo ho možnosti jíti po naznačené cestě.

Pravda, vyhnanství mělo zčásti i blahodárné následky: zvětšilo okruh jeho životních zkušeností, rozšířilo jeho obzory a seznámilo ho s těmi stránkami života, o nichž, dokud žil v hlavním městě, neměl ani tušení; na př. pouze v provincii mohl se tak dobře seznámit s lidem a vžítí se do života selského stavu.

Návrat Saltykovův z Vjatky připadl do doby takových změn v životě ruské společnosti, že mu daly možnost pokračovati ve velkém díle sloužení blahu společnosti („zlatému věku“), jehož se chopil již před vyhnanstvím. Avšak teď byl již mnohem starší a zkušenější, a boj jeho musel býti vážnější.

Nebudu se zastavovat u podrobnosti známého faktu, oživení ruské společnosti po Krymské válce. Válka byla nešťastná, a příčiny tohoto nezdaru netkvěly ve vojsku, v bezvadném i chrabrém chování vojska, povinném věrnosti, nýbrž ve správné soustavě, v obecném uspořádání života. Ukázalo se, že ty zásady, jimiž se řídila správa Ruska 30. let, přivedly je skoro na pokraj záhuby¹. Nové panování (cara Alexandra II.) muselo z naléhavé nutnosti začíti novou epochu, liberálnější a více vímavou pro potřeby celé říše. Na první místo postavena byla selská reforma (zrušení nevolnictví), po níž určeny byly reformy další. Vláda poněkud zmírnila tvrdost censury a poskytla dokonce možnost hlasitě posuzovati otázky veřejné. To vzbudilo velké oživení veřejnosti, lačně snázející se použití nabízející se možnosti. Počet časopisů se zvětšuje, objevují se stati publicistického rázu, objevuje se „reálná kritika“, oceňující nejen literární hodnoty a nedostatky výtvorů, ale hlavně jevy životní, které byly podnětem literárních výtvorů. Zejména velikou úlohu má „Iskra“ a jiné satirické časopisy, neustále předvádějící temné stránky ruského života, zejména v pro-

¹ „Lež, žvanění a úplatky“ považuje kniže V. F. Odojevskij za neškodlivější nedostatky tehdejšího Ruska. (Viz: A. Pjatkovskij: „Iz istorii našego literaturnago i obščestvennago razvitija“, vyd. 2, z r. 1888, díl 2, str. 276).

vinciích. Zajímavo jest, že mnohdy „Iskra“ nezastavuje se ani před satirou na různé osoby, pokud ztělesňují skutečně mrzké a vůbec škodlivé typy epochy.

Tato perioda kritiky byla nezbytna a nutna. Před počátkem reformem bylo třeba ujasnit si vše, co žádalo opravení, odstranění a vymýcení, jako přežilé a škodlivé. K tomu směru připíná se Saltykov svými „Gubernskými črtami“¹.

„Črty“ jsou rozděleny kromě úvodu na 8 skupin: I. Minulé doby. II. Moji známí. III. Poutníci a j. IV. Dramatické scény a monology. V. Svátky. VI. Blázniví. VII. Nadané povahy. VIII. V žaláři. Každá skupina se skládá z několika črt, od 2 do 7; všech črt jest 32. Základní myšlenka a cíl „Črt“ vyjádřena jest v závěrečných slovech „Úvodu“ k nim: „Mnoho jest cest, jak sloužiti veřejným věcem; ale myslím, že odkrytí zla, lži a poklesků není též ne- užitečno. tím spíše, že předpokládá plné citění s dobrem a pravdou.“

Obraz veřejného života, rozvíjející se před námi v „Črtách“, přibližuje se k tomu obrazu, který podal Gogol ve svém „Revisoru“ a „Mrtvých duších“: táž neomezená nevědomost, tytéž úplatky, libovůle administrace a utiskování obyvatelstva, táž krajní chudoba duševních zájmů atd. Jest však i rozdíl: předně — v základním hledisku, a za druhé — v měřítku.

Co se týká základního hlediska, Saltykov hodnotí jevy životní s hlediska veřejnosti, kdežto Gogol s hlediska mravnosti nebo dokonce náboženské mravnosti. Jsa hlubokým mystikem v duši, Gogol zobrazuje špínu a nízkost s odsouzením (smíchem), protože především vidí ve špíně a podlosti poklesek, ba dokonce „hřích“, t. j. přestoupení zákona mravního nebo pravidel mravního chování, posvěcených autoritou náboženskou. Odtud vzniká známý dodatečný pokus Gogolův objasniti, že město, kde probíhá děj „Revisora“, jest naše duše, „naše duševní město“, a že celou hru třeba chápati alegoricky; odtud pozdní úmysl Gogola vésti Čičikova přes všechny tři předpokládané části „Mrtvých duší“ od přestupku a poklesnutí k mravnímu znovuzrození a k úplnému duchovnímu rozjasnění; odtud konečně i jisté pochybnosti Go-

¹ Při vydání „Gub. črt“ Saltykov po prvé použil pseudonymu N. J. Ščedrin, který stal se mu obvyklým.

golovy v posledních letech jeho života, není-li hříšná celá jeho činnost spisovatelská. Ne tak u Saltykova: on vidí ve zobrazených zjevech životních totéž, co, bez osobního přání Gogolova, viděli u Gogola jeho současníci, t. j. především jevy života veřejného. Společnost, její struktura, zákony jejího života, světlé a zejména temné stránky jeho, hle, to zajímá Saltykova; proto každý typ, každý jev oceňuje se podle obecného spojení s jinými jevy veřejného života i v jeho závislosti na stupni účasti a na jakosti součinnosti každého typu nebo jevu na obecném směru veřejného života. Poučení Francie v letech mládí neprošlo u Saltykova beze stopy a odráží se v tom, že navždy si osvojil hledisko sociální.

Druhý rozdíl mezi Saltykovem a Gogolem je měřítko, jehož onen používá při zobrazování provinciálního života. Zmocňuje se ho velmi široce a dotýká se těch jevů, kterých Gogol buď vůbec nevzpomínal nebo o nich jen velmi málo mluvil. „Črty“ M. Saltykova vyobrazují lidi ze všech nejružnějších kruhů provinciálního života, od gubernátora až po vězně, od gubernátorovy ženy až po prostou bábu-poutnici: jsou tam úředníci i obchodníci, velkostatkáři i sedláci, poutníci i vězňové, obyvatelé měst a vůbec lidé všech povolání. Ostatně tato pestrost má svůj význam: ukazuje, že nejde o osoby, že třeba soudit o lidech a jejich záležitostech, nevytržených z obecné masy, ale zejména ve svazku s touto masou, protože pouze takovou cestou možno dojíti správného ocenění a pochopení všeho.

Saltykov, počínaje své „Črty“, v „Úvodě“ načrtává obecný. zčásti též idylický obraz Krutogorska (Vjatky) a praví, že miluje ten „vzdálený, nikým nedotčený kraj. Mně jsou milé tvůj prostor a prostota tvých obyvatelů. Jestli však mé péro nezřídka se dotkne takových strun tvého organismu, které vydávají nepříjemný a falešný zvuk, neděje se to z nedostatku vřelých sympatií k tobě, nýbrž proto, že tyto tóny smutně a bolestně se rozléhají v mé duši.“ Dokončuje „Črty“, loučí se Saltykov ne bez lítosti s Krutogorskem a praví, že tam zanechal „část sebe sama“. A bylo by možno si myslet, že nebyl tak špatný ten provinciální život, kdyby jednak autor nenakreslil celou řadu odstrašujících jevů, a jednak nebyl napsal znamenitou črtu „Nuda“, kde s nenapodobitelným mistrovstvím ukázal, jak provincie nepozorovaně mladého člověka

zatahuje do bahna životní všednosti a podlosti. Především vystupuje na scénu nuda, jako první následek přeměny okolí — hlavního města na provinciální. Prostředky proti nudě v provincii jsou známy: spánek a vodka. Tyto dva prostředky stávají se zvykem, rychle uspokojují každý duševní vzruch, smiřují s životem a jeho ošklivostí a nutí vidět ve spoluobčanech „nehlopé děti“. Pomalu i zájmy těch „nehlopých dětí“ — karty, vodka, formální vykonání služby, a potom i úplatky — přicházejí k nově-příšlému člověku a on stává se takovým jak všichni, mrzutě zahání od sebe několikrát (ostatně stále říději a říději) dostavující se vzpomínky na touhy mladosti, na předešlé vysoké snahy a přesvědčení, na soudruhy mladosti, plné vznětů po dobru i po široké užitečné práci.

A mnoho ovšem síly a vůle třeba člověku, aby se nepoddal obecnému vlivu života a zachoval věrnost svým ideálům.

Črta „Skuka“ („Nuda“) jest jednou z nejceněnějších z celé serie „Gubernských črt“, neboť v ní jest objasnění celé knihy: jestli obecné poměry provinciálního života jsou takové, že zatahují a hubí dokonce i čerstvého člověka¹, co možno žádat od těch, kteří „od kolébky až do hrobu“ žijí v provincii? Jim jistě těžce pochopiti veškeru nízkost a ničemnost jejich života, a ještě těžce, ba přímo nemožno vyjít z té nízkosti a jíti vstříc novému životu a reformám. „Gubernské črty“ se končí fantastickým obrazem toho, jak „pohřbívají minulé doby“, ale sotva sám autor mohl myslet, že tak lehce lze provést ten pohřeb.

¹ „O provincie! Ty ničíš lidi, ty hubíš každou samostatnou činnost rozumu, ty ochlazuješ projevy srdce, ničíš vše, dokonce i způsobilost přáti si! Neboť možno-li nazývat přáním malé chťče, výjimečně namířené ke hmotné stránce života, k dobytí drobtů pohodlí, které má tu neocenitelnou cenu, že odstraňuje každou příčinu vzrušení duše i srdce? Jaká možnost rozvíjeti se, když se obzor myšlení tak smutně úží? Jaká možnost myslet, když kolem nás není ničeho, co by mohlo vznítiti myšlenku...? Ano, smutné, opravdu smutné postavení mladého člověka, ztraceného v provincii! Nepozorovaně, krok za krokem, ponořuje se on do bahna drobností, sváděn lehkostí života, který nemá věřejška ani zítřka; sám nevědomky stává se mlčenlivým jeho obráncem. Tam příkrade se mátuška lenost, a tak silně stiskne ve svém objetí nováčka, že procitnout není kdy. Pohlédne kol sebe: vždyť žijí dobří lidé, a žijí vesele — nu a sám počne žítí vesele.“ („Skuka“ — „Nuda“.)

Pečet zvláštností provinciálního života leží na všech četných hrdinách „Gubernských črt“. Klasifikovati je podle jejich charakteristických příznaků nebylo by lehké; sotva však by byl špatným základem této klasifikace příznak třídy, nebo — ještě lepší — společenského postavení hrdinů: bylo by jich možno rozdělit na: 1. úředníky s přiřazenými k nim velkostatkáři, 2. obchodníky a vůbec obyvatele měst, 3. lid, rozumíme-li tím jménem hlavně stav selský.

Úředníci nejsou příliš vzdáleni od Gogolových, ale Saltykovem jsou vyobrazeni daleko podrobněji a s různých stran. Jestli gubernátoři, kníže Čebylkin a generál Golubovický, nepřijímají úplatků (při nejmenším nejsou vyobrazeni jako úplatkáři), za to ostatní gubernští úředníci, dokonce i lékař, užívají svého služebního postavení ke zvýšení svých důchodů. Však ne pouze úplatky zajímají je: stačí připomenout třeba jen jediného Porfirije Petroviče, pyšnicího se tím, že je „člověk, který neutrácí erárních peněz, své peníze šetří, cizích si neřádá“. Tento člověk, požívající v městě všeobecné vážnosti, má v minulosti za sebou obratné podvody, kterých se dopustil proti policejnímu správci, u něhož sloužil jako písař. Nejšpatnějšího činu potom se dopustil vůči ženě svého druhého představeného (svedl ji s učitelem a prozradil vše muži), a udělal i jiné podvodné činy. Ale vše udělal obratně, a tak si zabezpečil kariéru a stal se jednou z prvních osob ve městě. Třeba-li připomínat po Porfiriji Petroviči, který jak se zdá, převyšuje svou podlostí všechny hrdiny Gogolovy, různé policejní hodnostáře, Ivany Petroviče, Fejery, Živogloty? Tito jsou prostě úplatkáři a mnozí přímo virtuosové svého umění. Oni dostávají důchod ze všeho: z rekrutských odvodů, domovních prohlídek, trhových soudů, vyšetřování záležitostí starověrců, urychlení neb zadržení chodu záležitostí atd.

V době, kdy bylo cílem života vydělávat, a prostředky pro to byly nízkost, libovůle a úplatky, tehdy bylo těžko hledat u člověka vysokých duševních zájmů, ba i nemohlo k tomu ani přivésti prostředí — provincie. Vodka, karty — jsou údělem muže; klepy, pletichy, lovení ženichů a milenců — údělem ženy. Časem provinciální dámy vzdychají, když se mluví o Petrohradě, — docela tak, jak touží po hlavním městě žena i dcera městského poli-

cejního ředitele v „Revisoru“. Mnohem bližší byly jim místní zájmy — a nějaká prázdná událost (na př. že nudící se dcera gubernátorova kněžna Anna Lvovna není lhostejná k nějakému ubohému úředníku Tichockému), stačí, aby dorostla významu veliké události. Razbitnoj, úředník pro zvláštní záležitosti (podobný typu Chlestakova), který zaměnil v srdci Anny Lvovny Tichockého, rázem stává se v očích městské společnosti už osobností, mohoucí, je-li třeba, poskytovat protekci.

Velkostatkáři a žijící ve městě „talentované povahy“ ze slehty, toť soubor mravních mrzáků, kteří si v ničem nezadají s Gogolovými: jest zde i Luzgin, člověk kdysi čilý duchem, nyní lenoch, který propadl pití a obžerství; zde i Bujerakin, který nepohrdne příležitostí vydávati se za volného myslitele, volno-myšlenkaři, a při tom bije své nevolníky v konírně a chřadne od pustého života; zde i Korepanov, nacházející rozkoš ve svádění malých dětí, vnukávaje jim špatné mínění o jejich rodičích, a dokonce i ne mínění, ale spíše fráze, které si děti zapamatují, jasně mu neporozuměvše; zde i zjevný světoběžník, falešný hráč, podvodník a vůbec temná osobnost, Gorechvastov, který je však přijímán dokonce v domě gubernátorově. Vůbec jest zde soubor mravních mrzáků (nebudu jich všech vypočítávat), značně různotvárnějších, než u Gogola. Různé příčiny jejich mrzáctví: možná, často ti lidé jsou takoví, protože neměli, kde by rozvíli své pěkné základy, proto se stali lidmi špatnými, ošklivými. Avšak těmto mrzákům poddán je lid, živí lidé; oni vládnou lidem, k nimž se chovají nedbale, přehlížejíce je. Statkáři na př. žijí pouze na účet selského lidu, okrádají jej nejen materiálně, ale i bijí a znásilňují jejich ženy a dcery, často děvčata ubíjejí do smrti, vůbec drží v otroctví tělo sedláka a v duševní tmě jeho ducha (o školách ani zdání). Úředníci nejen že berou úplatky, ale projevují neustálou libovůli, zneužívajíce své moci. Stačí přechísti nevelkou črtu „Ozorniki“ („Hulvátí“), a přímo užasneme: jakýsi nejmenovaný (ani jménem, ani hodností) úředník¹, velmi podobný Chlestakovu svou nenuceností, řeční o státní správě: lid je proň špina a kanálie, a proto neběře úplatky osobně, nýbrž pouze prostřed-

¹ Podle všeho je to jakýsi vyšší úředník, na př. gubernátor nebo pod.

nictvím písaře, úplatky považuje za povinnost občanů, „dluh“, a svou práci obrací jen k tomu, aby stanovil rozměry a prameny toho „dluhu“ (odvody, propůjčování koní atd.); má rád komfort, dobrý oběd, nečinný život bez práce, a vůbec se nezajímá o selské záležitosti a dokonce se honosí tím, že nevniká do nich. Poznáváti potřeby a zvláštnosti kraje, starati se o rozšíření národní osvěty a o zlepšení života sedláků — to vše jsou takové záležitosti, o nichž on hovoří s nedbalostí a ironií. Nejlépe dělá administrátor, „drží-li se daleko od vší té špiny“, a má-li hrdé držení těla, které „vzbuzuje vážnost a něco jako strach“.

To jsou názory nejen úředníků, ale vůbec statkářského, šlechtického prostředí, t. j. té třídy, která především měla v rukou správu veřejných úřadů. A ne pouze obava o spravovaný lid, ale i pochybnost k osudu budoucích reforem vzbuzovaly tyto názory . . .

Obchodníci a obyvatelé měst (měšťané-řemeslníci, dělníci, menší překupníci atd.) vůbec zajímají Saltykova méně. Obyvatelé měst — trpná masa, bez reptání poddávající se administrativní libovůli. Oni jsou tak ubití a zastrašení různými Fejery, že o nich opravdu nelze mnoho hovořit: těžká vysilující práce ve všední dny a vodka o svátcích — hle toť podstata jejich života; ubohost, bída, nevzdělanost — jsou následky takového života. Poněkud však vynikají obchodníci. Pravda, v obchodě vládne podvod, zejména vzhledem k selskému lidu panuje nejúžasnější vykořisťování příručích a jiných zaměstnaných; egoismus a vášeň výdělečná jeví se hlavními podněty činnosti obchodníků. Přece však kapitál buduje, když ne nezávislost, přece tu aspoň vykonává smutné své právo ukázati převahu nad jinými, dodatí si odvahy nad ženou, dětmi, příručími, vozky a vůbec nad chudým lidem. Ovšem i obchodníci závisí na úřednicích; jestli však různí malí Ižburdini, Sokurové, Palachvostové jsou spokojeni, když pomocí úplatků vyřizují své nekalé záležitosti, obchodník prvního řádu Chreptugin již ne každého úředníka staví výše sebe, už hostí a dává úplatky „s rozumem“ a domáhá se dokonce znaků pocty v podobě medailí, lichocení okolí atp. Slovem, i zde, jako mezi úředníky a statkáři, vidíme pouze starost o sebe, ale nenajdeme u nich ani špetky představ o společnosti, o povinnostech občana a časem dokonce ani svědomí . . .

A pouze lid vzbuzuje soucit Saltykova-Ščedrina. Vinou svého

povolání jen zřídka býval ve vesnicích a pouze projížděl tam; ale vždy sledoval lid v městech (po případě i ve vesnicích) a odnášel si z těchto pozorování nejživější cit sympatie k těmto potlačeným lidem, jimž bylo ublíženo. Črty: „Odstavnoj soldat Pimenov“ („Vysloužilý voják Pimenov“) a „Pachomovna“ seznamují nás s tím jediným, co zůstalo ještě v lidu a co tvoří jeho ideální svatyni. — s jeho vírou, s jeho neučeným a dokonce naivním, ale hlubokým a upřímným náboženským cítěním. Pokojný, epický tón těchto povídek hovoří náladě a duševním zážitkům poutníků v nich výborně vyobrazených i lidový hovor (často s přimíšením knižních staroruských výrazů) v povídce „Pachomovna“ svědčí o tom, že Saltykov znal lid lépe, než by se na prvý pohled zdálo. Zřejmě jistý styk s rozkolníky (staroobřadci), jejichž záležitosti často mu bývaly postupovány, pomohl mu osvojit si onu výraznou řeč lidovou.

Ještě zajímavější jsou črty: „V ostrogě“ („V žaláři“). Zde Saltykov uvádí celý řad typů vězňů a ukazuje vždy, že vězeň z lidu buď není vinen svým zločinem, nebo jej učinil bez jasného porozumění, nebo vůbec budí soucit čtenáře ve větší míře, než vězeň z prostředí úředníků. Tak tu procházejí před námi: vrah, který byl přímo přinucen k svému zločinu soustavným rozněcováním vášně vesnickou krasavicí; dále sedlák, který dal přístřeší nešťastné Arinušce a proto se octl v choulostivé situaci, když ona náhle v jeho chatě zemřela; je zde i starověrský poustevník, vydávší se dobrovolně do rukou policie, když u svých souvěrců nepravdu, hřích a prostopášnost. Všichni tito prostí lidé tak bez chytrosti vypravují o svém hoři, že mimovolně vzbuzují soucit. Ale ne soucit, nýbrž rozhorlení vzbuzují: Kolesov (civilisací už dotčený a hovořící skoro spisovným jazykem), který vypravuje, kterak utopil, s úmyslem oloupit, svého hospodáře; bývalý úředník Peresečkin, který vymahal úplatky „za statistické záznamy“ od sedláků; takový je i bývalý úředník Borovikov, který zavraždil, jsa zpit, přítele; a zejména Peregorenský, pletichář a simulant. V těchto lidech není již té skoro dětsky prosté duše jako u selských lidí, dopouštějících se zločinu z nevědomosti, nebo pod vlivem truchlivé shody okolností: úředníci a sedláci, již dotčení městskou kulturou, projevují více prostopášnosti a zkaženosti, a tím odrážejí od sebe čtenáře i autora. A přece nade vším vane

slovo smíření: „i nejstrašnější ničema vzbuzuje náš soucit, když ho vidíme v oděvu a okovech trestance . . . Nechceme vědět, jaký černý mrak se táhne nad jeho svědomím; vidíme, že je před námi trestanec, a to stačí, aby se pozvedly v naší duši všechny její nejlepší pudy, veškerá soustrast a láska k bližnímu, která nás nutí viděti člověka i v nejošklivějším individuu . . .“¹.

Možno jen litovat, že tento svůj humánní názor neobrátíl autor také k starověrcům: črty „Starec“ („Poustevník“) a „Mavra Kuzmovna“, předvádějící pochybné stránky lidí „starého blahočestí“, t. j. starověrců, či jak dříve je zvali, rozkolníků zobrazuje je jako by nedbali podmínek, jež byly v té době podstatou života starověrství. Vždyt neměli svého duchovenstva a nesměli se scházeti veřejně k modlitbám. Za dovolení vyznávat svou víru museli dávat úplatky policejním a jiným úředníkům, pouze za to, aby jim dali pokoj. Je známo, že v minulosti úředníci považovali záležitosti starověrců za „nejvýhodnější“. Není divu, že starověrci museli si všelijak pomáhat z nemilé situace, používajíce mnohdy chytrosti a lži, jen aby si uhájili zájmy své víry. Třeba připustit, že Saltykov znal starověrce pouze jako úředník, t. j. jednostranně, pokud s nimi měl co činiti, jako s trestanci, a to trestanci nikoliv hrdelními (t. j. vězni, kteří vykonali zločin proti osobě nebo majetku), nýbrž s takovými, které zatýkali pro náboženské přesvědčení.

Tato okolnost byla by mohla Saltykova přivést k tomu, aby byl opatrnější, zobrazuje starověrce. Bohužel, nestalo se tak zcela, a je nutno připustit spravedlivou výtku, které se dostává Saltykovu za tyto dvě črty od prof. O. Millera: „naši spisovatelé často zapomínají na neodpovědnost lidí, které uvádějí na scénu“². Vždyt starověrci v té době nemohli se bránit, nemohli ani vyvracet . . .

Necháme-li však stranou ty dvě črty („Starec“ a „Mavra Kuzmovna“), ostatní črty, věnované vězňům, mají přece velký význam při srovnání s črtami jinými knihy M. Saltykova. Jisto je, že v žaláři sedí zločinci. Ale jsou-li oni ve skutečnosti vinnější, než různí Porfýrii Petrovičové, Ivanové Děmjanovičové, kteří jsou na svobodě, užívajíce slastných plodů své protizákonné činnosti?

¹ „V ostrogě. Poseščenje pervoje“. („Návštěva první“.)

² Prof. Orest F. Miller: „Russkie pisateli posle Gogola“ („Ruští spisovatelé po Gogolovi“), vyd. III. z r. 1886. díl II., str. 83.

Ve většině případů, ti, kdož jsou na svobodě, vládnou pouze větší obratností, t. j. umějí lépe skrývat špatné následky své činnosti, s větším uměním vedou své špinavé záležitosti. Snad proto, aby se položilo znaménko rovnosti mezi zločinci, kteří jsou na svobodě a kteří se mučí v žaláři, autor končí črtu: „Gorechvostov“ povídkou o zatčení Gorechvastova a Rogožkina, a velmi významně přechází k následující kapitole: „V ostrogě“ („V žaláři“): zcela správně oceňuje, kde je vlastně místo některých hrdinů jeho „Črt“.

Nemohu se déle zdržovat u „Gubernských črt“; musím však oceniti veliký význam této knihy¹. Vyšla, jak víme, na samém počátku 60. let, když ruská společnost hořečně očekávala reformy a připravovala se k nim. Bylo třeba uzavřítí účty s minulostí, s tou temnou nepravdou, která již dávno visela nad ruskou zemí. Tu úlohu s úspěchem konaly satirické žurnály. Avšak pouze Saltykovu podařilo se podat naráz ucelený obraz ruského provinciálního života (ne však pouze v podobě různých více nebo méně náhodných náčrtků a črt, jak je mohly přinášet satirické žurnály). Objevil se obraz těžký, truchlivý, a byly všechny důvody viděti v knize Saltykova „znamení doby“: nevolky vyplynula otázka o osudu reforem. Vždyť provincie je taková, a jestli provincie je celé neobsáhlé Rusko, ve kterém jsou Petrohrad i Moskva pouze maličké oasy, — kdopak bude provádět, uskutečňovat reformy? Ne-li Fejerové, Porfiriji Petrovičové, Rozbitnyje, Těhocctí a pod.? Je-li provinciální život tak ubohý vnitřním svým obsahem, — kdopak tam pochopí opravdový smysl reforem? Jsou-li masy lidu tak zbaveny svého osobitého rázu, jak je třeba uskutečnit reformy, aby lid, který dostal svobodu od velkostatkářů, neupadl do nějakého jiného otroctví, na př. hospodářského?

Jedním slovem, nejen že skutečnost byla strašná, ale bylo možno vážně se obávat o budoucnost týchž reforem, od nichž čekali tolik dobrého. Saltykov, odpovéděv na nejzávažnější otázku své

¹ Viz na př. mínění T. G. Ševčenka: „Já se skláním před Saltykovem, Gogole, nesmrtelný Gogole! Jakou radostí chvěla by se uslechtilá duše tvoje, kdybys viděl kol sebe takové geniální učenky své. Druzí moji, milí moji, pište, pozvedněte svého hlasu za tu nešťastnou bídu, za nebránícího se poníženého prostého člověka.“ (Nemoha citovati z ruského originálu, užívám ukrajinského překladu z vydání redigovaného B. Lepkým, sv. IV., str. 271.)

doby, na otázku o podstatě provinciálního života, vyslovil prognosu pro nejbližší budoucnost, a tato prognosa byla velmi smutná.

Na konec však přišly dlouho očekávané reformy. První a nejdůležitější z nich bylo osvobození selského lidu z nevolnictví (19. února 1861). Zdálo by se, že pád nevolnického jha musil změnit naráz mnohé věci, neboť nová cesta Ruska byla jasná. Avšak to se nestalo; dokonce i o velkém aktu 19. února literatura mohla se jen velmi opatrně a obezřele zniřovat¹.

Zajímavé jsou hlasy současníků o dojmu, který vzbudily reformy u obyvatelstva. Jistě nejkulturnější lidé, zejména mladí entusiasté, přivítali reformu s nadšením. Glěb Uspenskij, na př. píše: „Mnozí pro tu novou dobu plakali, upadali do chudoby, hněvali se; jiní se radovali, zmužili se, nebo si dodávali mysli přichvalováním... avšak tato událost splnila se ve jménu spravedlnosti... litují ti, kdo se připravují na mizinu... litují ti, kdo dýchali a žili z práce otroků a na blízku té práce. Ale co mají dělat! To jsou oběti nezbytné a nepatrné vzhledem k mase, pro niž dokonán byl akt spravedlnosti... Akt osvobození vytvořil úkol mladému pokolení, uložil jim povinnost s dokonale určitou tendencí: lid, včera nevolník a otrok, dnes stal se volným; z toho plyne povinnost pracovat s ním a pro něj“².

N. N. Zlatovratskij kreslí přibližně stejný obraz³, ale hned poznamenává, že nehledíme-li na nadšení ve veřejnosti, vzbuzené reformou, jeho osobní dojem „z likvidační periody osvobozovací reformy nebyl utěšený“⁴. Především se ukázalo, že smysl reformy a nových poměrů, jí vytvořených, byl málo srozumitelný osvobozenému nevolníku. Sedláku bylo jasno pouze jedno, že statkář („poměščík“) nemohl ho prodat a že vůbec statkář ztrácel právo

¹ Stačí uvést pro tento případ tento fakt: „Iskra“, jeden z nejpoučárnějších tehdy časopisů, neozvala se o reformě 19. února ani slovem. Podle velmi pravděpodobného dohadu M. Lemkeho, bylo celé číslo „Iskry“ zničeno. (M. Lemke: „Očerky pro istorii ruskoy censury i žurnalistiky XIX stol.“, str. 55).

² Sebrané spisy Gl. Uspenského, díl 2., „Zběžné náčrtky“, str. 355 — 356.

³ Sebr. spisy, sv. I., „Razskazy o dětách osvobožděníja“ („Povídky o dětech osvobození“).

⁴ Tamže, str. 221.

na jeho osobnost. Teď však musel se sedlák bezprostředně stýkat sám ne s jedinou kanceláří statkáře jako dříve, nýbrž i s ispravníkem (náčelník újezdné policie), stanovým (okresním komisařem), mirovým posředníkem (smírčí prostředník z prostředí statkářů); sedlák musel pracovat na svém přiděleném pozemku („naděl“), často nehodícím se k obdělávání, musel platit, místo bývalého „obroku“ — nemalé daně. Ale také smírčí prostředníci ne zřídka vůbec nestáli na výši svého určení. Zlatovratskij uvádí příklady: byli mezi nimi lenoši, práce naprosto neschopní, svěřující své povinnosti písaři, byli mezi nimi i hrubí pracovníci typu Nozdreva, neznající ani nového „Výnosu o sedlácích“; takoví prostředníci svými rozhodnutími vnášeli jen nesmysl a nedorozumění. Nakonec, objevili se v dědinách obchodníci a vesničtí vydřiduši, kteří kupovali k neuvěření lacino lesy a pastviny statkářů. Zlatovratskij píše, že humaních. svědomitých smírčích prostředníků bylo málo, a že „nevolnické právo bylo zrušeno, ale všecky zvyky z doby nevolnické jevíly se v plném rozsahu dále... Takovým způsobem ‚osvoboditelská likvidace‘ přecházela stále více a více ve velmi zdlouhavý a ošklivý proces, kterému se dostalo v dějinách osvobození sedláků charakteristických názvů ‚nedorozumění‘. Avšak již tenkrát se cítilo, že se ‚osvobození‘ konalo; ale nebylo to pouze formální a právní osvobození, které se zavádělo v život pouze ve formách staré vládní péče a starými nevolnickými způsoby, okleštěné a zvrácené, nýbrž to bylo osvobození potenciální, duševní, které, třebaže zvolna a těžce, ale přece úporně proráželo starým sítem. Veliká očekávání doby před reformami neodvolatelně sváděla vše nové, dobré, morálně silné, k duševnímu boji za jejich plné ztělesnění v životě“¹.

Vůbec by bylo možno nalézt v ruské literatuře ještě mnoho podobných zpráv současníků veliké reformy: jednak entusiasmus, mladé oduševnění, ale jinak buď nepřátelství k reformám a naděje na návrat „starého“, neb úplná neznalost (mnohdy nepřání si) orientace v nových okolnostech. Saltykov ve svých dopisech nejednou poznamenává to, co vyzoroval: tak 16. V. 1861 píše z Tveru Anněnkovu: „Omezenost zdejších úřadů v selských záležitostech

¹ Tamže, str. 225 — 226.

je tak prazvláštní, že nelze bez pocitu hnusu býti svědkem toho, co se děje¹. V dopise Někrasovu z 10. XI. 1875 charakterisuje stav Ruska jako „rozpaky s přimíšením trochy nestydatosti („ozorstva“). Nestydatost je poslední slovo těch pánů, kteří vidí, že země jim mizí pod nohama; nemajíce síly dáti záležitostem žádoucího pro ně směru, tropí neplechu“². Tento dopis, pravda, vztahuje se již k roku 1875, avšak zcela správně podává poměr úřadů, zejména provinciálních, počínajíc již lety 60.: v 70. je už poměr zcela jasně vykrytalisován v mnohých případech zejména v „nestydatost“.

Avšak ne v dopisech, nýbrž v literárních výtvorech Saltykova zejména jasně se odrážela tato epocha. Velmi poučné jsou v tom ohledu „Nevinnyje razskazy“ (1858—59 a 1863), „Satiry v prozě“ (1866—69) a „Priznaki vremeni“ (1866—69); k nim patří „Istorija odnogo goroda“ (1869—70), jako pokus objasnití alegorickou formou něco ze současných jevů. „Pompadury i pompadurši“ (1863—73) a „Pisma o provincii“ (spíše publicistického rázu, 1868—70) — tyto spisy charakterisují ty směry, které možno nazvat přechodnými z let 60. do 70.

Protože v těchto výtvorech Saltykov často opakuje některé myšlenky, zdá se mně vhodnější nemluvit o nich o každé zvlášť, nýbrž úhrnně.

O čem píše v těch spisech?

Především charakterisuje v nich Saltykov poměr provinciální společnosti k reformám. Poměr tento, jak je vůbec pravidlem, je bezpodmínečně nepřátelský. Paní Padějková („Satiry v prozě“), přísná vládkyně svých rabů, počíná pozorovat u svých domácích lidí „volný duch“; hledání viníka, pobuřujícího poddaný lid, jest bezvýsledné z té prosté příčiny, že poddaným se ani ve snu nezdálo o buntování a že buntování jest výsledkem pobouřené fantasmie Padějkové. Vyslechnuvši zprávy o brzkém osvobození nevolného lidu, jest velmi vzrušena, a zdá se jí, jako by čeládka nechtěla jí sloužit. Proto se snaží usvědčit své raby z neposlušnosti, a když se jí to nedaří, rozplývá se v neodůvodněném nářku o své osamělosti a bídném osudu. Když obdržela od úředníka

¹ „Dopisy“, č. 16, str. 23.

² Tamže, č. 93, str. 104.

Gruzilova konečné ujištění, že osvobození je rozhodnutou věcí, do-
stavuje se u ní úplný úpadek sil a touha po smrti-osvoboditelce.

Analogické jsou zážitky Kondratije Trifonoviče Sidorova („Nevinnyje razskazy“, VIII: „Děrevěnskaja tiš“), který počal vidět ve svých sluzích nepřátele svého stavu; na boj s nimi bez pomoci okresního policejního komisaře mu nestačí síly; a komisař přichází, ale ne proto, aby pomáhal Sidorovu v boji, nýbrž aby... sepsal jeho statek jako zástavu za dluh. Všichni provinciální statkáři vidí v reformě svou osobní úhonu, úpadek, svou „katastrofu“, a ovšem nedovedou pochopiti ani státního ani společenského pořádku, v jejichž jménu reformy byly zavedeny.

Ale reforma jest nevyhnutelná, a brániti se jí nemá smyslu. Je třeba se s ní smířit, třebaže je to mnohým těžko¹. Skřípající zuby, smířují se, avšak s nadějí na obnovení starého pořádku. O tom obnovení nebo obrození mluví i četnický plukovník Bulanovskij („Nevinnyje razskazy“, XI: „Posle oběda v gostach“ — „Po obědě na návštěvě“), a soudce Kirchmann („Satiry v prozě“, II: „Soglašenije“) a j. Kirchmann přímo objasňuje, že „není příčiny k rozhořčování se. Je-li vůbec v každé záležitosti svého druhu bolavé místo, proč by tomu nebylo tak i zde?... Proč bychom se lekali předem nebezpečí?... Není-li lépe s lehkým srdcem přistoupiti k dílu a zařídití vše tak, aby vše zůstalo při starém?“ Mínění Kirchmannovo s nadšením přijato statkáři shromážděnými u predvoditele (náčelníka šlechty), a stejně jasný je další osud reformem: budou je uvádět v život lidé, kteří jim nepřejí, ale přejí si, aby vše zůstalo při starém. jinými slovy, nepřátelé reformy. Pochopitelné, že z toho může vyjít pouze ten zmatek („konfuz“), o němž hovoří Saltykov ve svých „Satirach v prozě“. Saltykov, věřící v prospěšnost a nutnost reformy, nevidí stejně smýšlejících nikde s výjimkou jenom snad „literátů-občanů“ („Satiry v prozě“), kteří však za to trpěli.

¹ Stačí vzpomenouti na př. báseň Někrasovovu: „Komu na Rusi žít cho-rošo?“, kapitola: „Posledýš“ („Poslední“). Obrazy statkářů, bráncích se reformě, nacházíme v tehdejší literatuře velmi často; srovn. na př. o jednání statkářů se smířujícími prostředníky: u Saltykova — „Pestryja pisma“, 4, a u A. Potěchina — komedie „Otrězannyj lomoč“ — „Odříznutý krajíc“ („Sebr. spisy“, vydání z r. 1896, sv. X).

Velmi často se opakuje u Saltykova myšlenka, že, nehledíme-li na provedené reformy, jsou ještě v ruském životě silné návyky a názory, vyplývající z doby nevolnictví. Vzpomíná na ně krásnou, dojemnou povídkou: „Miša i Váňa“ („Nevimnyje razskazy“, VI); mnoho mluví o tom i v jiných výtvozech; na př. v náčrtku: „Chiščniki“ („Priznaki vremeni“, IX) Saltykov praví: „Já příliš zblízka viděl nevolnictví, abych mohl na ně zapomenout. A ne já sám: my všichni, kolik nás jest, jsme pronásledováni těmito příznaky minulosti.... Třebaže nevolnictví ve svých dřívějších hmatatelných formách neexistuje od 19. II. 1861, přece zůstává živým místem v našem organismu. Žije v našem temperamentu, ve způsobě našich myšlenek, našich zvyků, v našich činech. Vše, nač se jenom podíváme, vše vychází z něho, vše se o ně opírá....“ Z nevolnictví vyvozuje Saltykov i „chiščničestvo“ („hrabivost“), jemuž dopřál hojnost místa v knize „Priznaki vremeni“ a později v „Gospodach Taškentech“; vyvozuje z nevolnictví i administrativní libovůli a jiné temné stránky ruského života. V knize „Pisma o provincii“ (dopis III., V. a j.), Saltykov ukazuje, že blahé následky 19. II. 1861 jsou neuznávány vládnoucí třídou, kterou on nazývá „historiografové“: naopak, tito „historiografové“ snaží se zničit všechno dobré, jež měla dáti Rusku reforma z 19. II. 1861 a ostatní reformy za ní následující¹. Proto se oni stávají „cizopasným prvkem“, brzdícím pravidelné rozvíti reforem. Smutně proslulé nevolnictví odělo se v 60. letech v „roucho konservativismu“², a Saltykov, jako horlivý straník obnovy své vlasti, ve skutečnosti se musel jeviti nepřitelem tohoto konservativismu. Vede s ním i boj tím, že odhaluje před čtenáři obraz provinciálního života v době velkých reforem.

Jaký vliv měly reformy opravdu na ruský život?

¹ „A skutečne: zahledně se trochu na naše vlivnější provinciální historiografy, na ty, kteří nám volným duchem píší naši historii až dodnes, — který to vřed bez přestání vysiluje jejich bytí? Ten vřed zaviňují: odstraněné nevolnictví, poroční soudy, zavedení zemstev; to všechno podstatně obsahuje v sobě smysl 19. února 1861. V čem shrnuta jest charakteristická stránka práce těchto činitelů? Zničit stůj co stůj všechny plodné výsledky, které obsahují v sobě snahy 19. února 1861.“ („Pisma o provincii“, III.)

² „Dopis pátý“.

Pohlédneme-li na provinciální administrativu, uvidíme, kolik starého tam ještě zůstalo. Starý „zapracovaný“ úředník a šibal Gegemonijev¹ dává nově jmenovanému okresnímu komisaři Potančikovu vyzkoušené rady, jak vyhovovat nadřízeným, jak uměle brátí úplatky, jak možno se „nasytit“. Přijíždí revisor gubernátor, obratně ho vodi za nos, třebaže ne bez jeho přímého souhlasu². Scházejí se gubernšti úředníci a o překot jeden před druhým chvastají se svými petrohradskými známostmi i svazky (skutečnými a často i vymyšlenými), pomlouvají nepřítomné a nakonec pokojni zasedají ke kurtám³. Zkrátka: starý život, staré zájmy, staré způsoby . . .

Výsledky reformy jeví se v provincii dosti slabě. Prvým důkazem toho jsou události v guberniální administrativě: ukazuje se, že gubernátoři a nejvyšší úředníci v nejlepší případě snaží se přizpůsobit, podříditi se novým liberálním směrům, v horších případech (a těch byla většina), hledí na tyto nové směry jako na zlo, ostatně jako na zlo přechodné. Těší se myšlenkou, že skoro všechno nové zmizí, a že opět se vrátí drahá jim minulost. Tu generál Zubatov („Nevinnyje razskazy“, II) najednou začne uvažovat o tom, že „třeba i nám postavit se jedenkrát na roveň s Evropou“, a počíná vynalézat reformy: chce zakládat bursu, rozšiřovat gramotnost, zlepšit prostředky spojovací atd.; nakonec vše jeví se pouhým přáním beze smyslu, neboť generál o všech těch přednětech má velmi spletené poněti; avšak už tato přání přivádějí generála Zubatova k šílenství, poněvadž mysliti — to nebylo zvykem generála a přesahovalo jeho síly. V črtě: „Naš gubernskij děň“ („Satiry v prozě“, V) autor vypráví, že máje co dělat se „světem rozhořčených, se světem lidí chvějících se a nudících se“, rozhodl se sám vzdychati s nimi. První jeho návštěva — u arcibiskupa („poustevníka“) nepřinesla mnoho útěchy: arcibiskup soucitně je nakloněn poplachu gubernské administrativy, ale potěšiti nemohl; při rozloučení pravil arcibiskup: „Což — já se se svými (minil kněžstvo) spravím; ale jak vy s občany?“ Dále přišel autor na oběd ke generálu Golubčikovu (podle všeho před-

¹ „Nevinnyje razskazy“, I: „Gegemonijev“.

² Tamže, III: „Prijezd revizora“.

³ Tamže, VIII: „Naš družeskij chlam“ („Naše přátelské haraburdí“).

sedovi účetního dvora), ale nepřišel ve šťastné chvíli: spočátku generál dokonce trochu ironisoval reformy a byl dosti dobré nálady; ale neočekávaný dopis od otkupščíka (nájemce státního prodeje lihovin) Lampurdosa, oznamujícího, „že otkupy (nájem státního prodeje lihovin) jsou dokonce a navždy zrušeny“, rozrušil mír této rodiny, žijící hlavně z „dobrovolných darů“ otkupščíkov. Ovšem, teď se jim už nechtělo ani oběda . . . Nakonec je autor večer na plesu u gubernátora, jehož se účastní výkvět městské společnosti. Ale i zde je málo radosti: za prvé, gubernátor projevil hrubou beztaktností tím, že chtěl smířit vůdce liberálního a konservativního tábora městské inteligence, rozházející se v zásadních názorech, a chtěl je smířovati týmž primitivním způsobem, jakým Gogolův gorodničij (městský policejní ředitel) chtěl smířovat Ivana Ivanoviče a Ivana Nikiforoviče, t. j. prostě srázeje navzájem protivníky. Za druhé, na témže plesu obdržel gubernátor telegram, že je zbaven úřadu: tu ples byl sám sebou přerušen. Črta se končí výrazem přesvědčení autorova o tom, že se uskutečňuje doopravdy výměna pouze osob, a ne změna principů: proto se do starých pořádků buď vůbec nevnáší změny, nebo se jich vnáší velmi málo.

Připomeneme-li ještě naději na obrození starých dob i starých činitelů, o čemž neustále všichni hovoří — i četnický plukovník¹, i dvě pensionované excelence civilní správy², i jiní byrokraté, možno směle říci, že se provinciální úředníci nepřilíš vlídně chovají k reformám a touží po návratu minulých dob. Pravda, mnohdy ani nové časy nejsou bez výhod: na př. zřízeny byly nové úřady (smírčí prostředníci a j.) a na tyto úřady hned se objevilo množství kandidátů, chtějících „se zaopatřit“ a konečně obohatit³. Nežrídka byli tito kandidáti nevzdělaní a nedovedli si dobře představit budoucí svou práci: zato mají velikou touhu po „výhodné službě“, a v tom ohledu nejsou o nic lepší úředníků předreformních. Při takových snahách není třeba se dohadovati, že ani noví úředníci nebudou lepší starých . . .

¹ „Posle oběda v gostach“ — „Po obědě na návštěvě“ („Nevinnnye razskazy“, XI).

² „Nedovolnyje“ — „Nespokojeni“ („Satiry v prozě“, III).

³ „Nedavnija komedii: Pogoňa za sčastjem“ — „Honba za štěstím“ („Satiry v prozě“, II).

Pokud se týká provinciální společnosti, pozoruje¹ zde již na konci 60. let Saltykov, mluvě o vlivu reforem na provincii, dva směry a nazývá jejich představitele „historiografy“² a „pionýry“ (t. j. konzervativce a liberály: tito byli obyčejně zaměstnanci nových úřadů, nových soudů, zemstev a pod.); zatím zaujímají střed — „fofani“, t. j. lidé pasivní; jsou ještě lidé „skladní“ („skladnyja duši“), kteří se snaží souhlasit s oběma stranami a jsou zavrženi i od historiografů i od pionýrů... Tak vznik obou stran, čili směrů ve společnosti jistě svědčí už o jakémsi rozvoji veřejného života. S historiografy jistě Saltykov nemůže sympatizovati, jako s lidmi, držícími se tradice dob nevolnictví. Avšak i v pionýrech vidí málo naděje; právě pionýři projevují se (nejčastěji v podobě úředníků nových úřadů) jako představitelé epochy reforem, ale hned poznamenává o nich, že se i oni stanou brzo „sloupy“, t. j. pomalu vypracují svoje šablony a zamění je za živou práci. Za takových podmínek již není velikého rozdílu mezi pionýry a historiografy; pouze úpornost, bránících osobní zájmy, tvoří „jednostranný nesoulad“, který je tak škodlivý provincii. Saltykov počítá mezi nedostatky provinciálních činitelů umělkovanost a neupřímnost jejich vztahů, omezenost obzoru a nakonec nesvornost, k níž hlavní město neobrací vážné pozornosti.

Saltykov kárá zaslouženě ty, kdož žijí ještě v ideálech nevolnictví; nešetří však ani těch, kdož v té neb oné formě ztělesňují v sobě pro provincii epochu reforem, ať jsou to úředníci nových úřadů (smírčí prostředníci, soudci atd.), nebo prostě liberární šlechtici. V tom směru jsou jeho obžaloby zejména zajímavé, neboť sám se klonil k novým, liberálním směrům. Nejednou upozorňuje, že „veřejné a ústní jednání“ u úřadů, o nichž se tak mnoho mluvilo v 60. letech, daleko nespĺnila v provincii svého prospěšného určení. Naopak, zveřejnění („glasnost“) často se mění v liberální tlachavost. Saltykov rozlišuje „liberalismus, chápaný jako výsledek celé životní práce, od liberalismu, který mají lidé pouze v ústech“³. Liberalismus jiného druhu jmenuje Saltykov „epidemií tlachavosti“

¹ „Pisma o provincii“ I, II a j.

² Název ten možno objasnit tak: jsou to lidé náležející k rodinám, které tvořily historii Ruska, t. j. šlechta.

³ „Satiry v prozě“, „K čitatelju“.

a vzrušuje se zejména tím, že touto epidemií trpí lidé, kteří ještě včera byli dojati libovůli policie, jakožto ideálem vlády, a dnes přijímají roli liberálních proroků. Příčiny tlachavosti lžiliberalů vidí Saltykov v tom, že: 1. mnozí podle starého zvyku snaží se dokázat, že dovolení veřejně kritizovat otázky života je rovnocenné s rozkazem mluvit o těchto otázkách, a 2. k tlachání pohнул mnohé „živý zákonný cit sebezachování“¹, t. j. v podstatě přání ukázat svou solidárnost s novými směry, které byly v módě a byly podporovány dokonce vládou, a takovým způsobem neoctnouti se mimo kruh těch, kdož se účastní běhu života. Z črt, které se zle vysmívají liberálnímu žvatlalům, nutno uvést: „Novyj Narcis, ili vlyublennyj v sebja“ („Nový Narcis, čili zamilovaný do sebe“), „Legkověsnnye“ („Lehkovážní“), a j. („Priznaki vremeni“, II, III). Zajímavá jest též črta „Literatory-obyvatěli“ — „Literáti-občané“, („Satiry v prozě“, VI), kde Saltykov, uznávaje určitý význam probuzení veřejných zájmů u provinciálních občanů, zaznamenává současně i jakousi povrečnost jejich názorů i zřejmou snahu po mluvkaření. Jsou to jistě výsledky malého vědění; jestli však si uvědomíme, jak v provincii mnohdy pronásledují takové literáty-mravokárce, třeba vyznati, že literáti tito dělají třeba malé, přece však užitečné dílo.

Slovem, reformy byly přijímány těžce; mnoho bylo nepěkného v této době a to nepěkné označuje Saltykov obecným jménem zmatek „konfuz“².

„Konfuz“ vidí všude: i v srdech velkostatkářů, i v literatuře a v žurnalistice, i v rozumu úředníkův administrativních. Těžko bylo by přesně formulovat pojem „konfuz“: jest třeba v každém případě připustit, že „konfuz“ jest příznání toho faktu, že epocha před reformami byla hrubá a surová, a že reformy zastihly ruskou společnost skoro nepřipravenou, a že se nakonec ani vždy v období reform nedělá to, co by se mělo dělat. Saltykov jest hotov souhlasit s tím, že „převaha tohoto živlu v životě je přece lepší, než nadvláda drzosti a hrubé fyzické síly. Když se v životě uplatňuje cit jakési stydlivosti, je pochopitelné, že sám rozvoj života pro-

¹ Tamže: „Skrežet zubovnyj“ („Skřípání zubů“).

² „Satiry v prozě“, „K čitatěljů“.

bíhá bez překážky spíše, než v době, kdy od hrubých styků s životem zůstávaly pouze sledy špinavých medvědích tlap“¹. Avšak pobuřuje jeho mysl, že tento „konfuz“ není „skutečný konfuz rozumný“, ale že obsahuje velké nedostatky, protože je to: 1. „konfuz dočasný“, který nutno nazvat prostě neznalostí; 2. konfuz tento je v podstatě slušnější formou dřívější drzosti, skrývající se pod svůdnějším zevnějškem. A proto konfuz zabíhá často pouze do hlouposti a tlachání. Proto nelze konfuz považovati za znak skutečného zlepšení společenského života.

A tak Saltykov dochází smutného závěru: celá ruská provincie se vším bezsmyslným životem není než město Glupov (Hlupov), ztělesňující rozumovou stagnaci a omezenost. Glupovu posvěcuje VII a VIII črty „Satir v prozě“ (VII — „Kleveta“, VIII — „Naši glupovskija děla“) a „Istorija odnogo goroda“.

V „Satirách v prozě“ probírá Glupov s hlediska, jak se na jeho životě jeví perioda reform. V předešlé době, praví satirik, obyvatelé Glupova žili pokojně, a jedině, co tvořilo cíl a smysl jejich života, byl „kousek chleba“, t. j. starosti o hmotnou stránku života. Kousek chleba byl pramenem jejich síly a života; za něj zápasili. Takový život přirozeně nerozvíjel v obyvatelích Glupova vyšších, duševních zájmů; plotky a klevety byly jedinou potravou jejich hlav. A tu přišly nové doby, „zavanul osvězuující vítr z „Umuova“, a Glupovci se zachvěli; dlouho nemohli pochopit, oč jde. S počátku chtěli hledati původce zmatků a podněcovače; potom pocítili, že se přiblížil konec starého glupovského života, neboť nadešla Glupovu doba obrození a obnovy. Podle starého zvyku Glupov namířil své klevety proti tomuto obrození, kterého počal nenáviděti: „bylo by divno, kdyby uzavřel účty se svou minulostí, nepohovořiv trochu hrubě aspoň proto, aby očistil své svědomí!“ Autor nevěří v možnost skutečného obrození Glupova. Pravda, nynější „dobrý člověk“ v Glupově liší se v ledačem od dřívějšího „dobrého člověka“: jest čistě oděný, zdvořilý, dokonce vzdělán, umírněn v jídle a pití, rád pohovoří si dokonce o politice, vůbec hovoří zbytečně mnoho a často se oddává zbytečnému žvanění. Ale všechny tyto vlastnosti nejvíce se tak krásnými, jak by

¹ Tamže.

se mohly jevit na první pohled. Jde o to, že pradávný nedostatek Glupova — chudost a ubohost světového názoru — dědí plně i noví občané Glupova. Rozdíl je pouze v tom, že ve starém Glupově tento nedostatek byl jasný, neskrývaný a v novém je zamaskován. Řídkost a omezenost myšlení, nedostatek jakékoliv samostatnosti rozumu, mravního přesvědčení, vysoká míra žvatlavosti, t. j. vše, co se objeví, když demaskujeme občana novogrupovského. Jediné, čím možno se utěšit, jest okolnost, že „glupovský světový názor, glupovský kvas života jest již v agonii“. Noví občané Glupova zdají se Saltykovu zejména jedním z příznaků této agonie, jedním z pokusů umírajícího Glupova udržeti se ještě poněkud. Ale autor věří, že se již přibližuje konec glupovského světového názoru a vůbec konec bytí obyvatel Glupova jako takových.

Třebaže, vyřknuv tuto naději na brzký konec Glupova, zakončuje Saltykov své „Satiry v prozě“, přece třeba říci pravdu, že tato jeho kniha dávala příliš málo naděje na skutečně blízký příchod konce Glupova. A opravdu, řada jiných výtvorů let šedesátých, následujících po „Satirách v prozě“ (1860—1862), jak vidíme, potvrzuje, že Glupov dlouho ještě zůstává Glupovem, a že reformy velmi zvolna vykonávají svůj blahodárný vliv na obyvatele Glupova. Proto se nebudeme diviti, že Saltykov po 7—8 letech znovu se vrací ke Glupovu ve své „Istorii odnogo goroda“ (1869 až 1870). Zde v satirické formě podána minulé historie Glupova. Historie ta v podstatě je smutná; ukazujef, že občané Glupova stále byli nemoudrymi lidmi, že nikdy nejevili ani iniciativy k činům ani samostatnosti v myšlení, a že překvapující lhostejnost k svému vlastnímu osudu je neustále provázela. Nemohu se u podrobností této „Historie“ zastavovati. Podotýkám jen, že je v ní vše těsně svázáno v pozoruhodný ucelený obraz. Stačí říci, že nebylo v minulosti Ruska, počínaje zejména od třicátých let XVIII. věku ani jediné, jen poněkud vynikající události, na niž by se Saltykov neozval; všude a vždycky vzbuzují události ty u čtenáře těžký pocit, tu rozpaků, tam nespokojenosti, tu opět nevole při pohledu na ošklivost a nesmysly, jichž je tolik v historii Glupova. „Istorija odnogo goroda“ je nejen výsměch „všemu, co bylo nízkého v ruské historii, zejména v historii petrohradské periody“, jak myslí N. Engel-

hardt¹; toto jest klíč pro objasnění toho stavu Glupova, který autor nakreslil v „Satirách v prozě“ i jiných pracích. Opravdu za takových historických podmínek glupovská minulost mohla porodit pouze glupovskou přítomnost: znehodnocení národa a nedostatky systému vlády vytvořily odlišné rysy občanů starého Glupova. Je-li tomu tak, naděje na brzké změnění minulosti, na skutečné obrození Glupova byly zajisté slabé . . .

Jest zajímavo sestaviti ohlasy u ruských historiků literatury o „Istorii odnogo goroda“. Golovin² vidí v té knize nezdařenou karikaturu na minulost Ruska³. Engelhardt se zjevnou radostí opisuje několik stran „Istorii“⁴. Or. Miller⁵ taktéž shledává, že v „Istorii odnogo goroda“ „jsou velkolepé stránky“; vyslovuje však lítost, že se Saltykov mnohdy vysmívá i tomu, co nezaslouží výsměchu: na př., těm obětem, které v truchlivé době přinesl národ ve jménu spasení vlasti: proto Or. Miller varuje satirika, aby se nedal strhnouti nadšením: „netřeba sladce lháti, níze pochlebovat svému národu, avšak netřeba též docházeti k plivání po sobě samých“. Konečně Skabičevskij⁶ výstižně snaží se dokázati nepodstatnost obvinění Saltykova „z pamfletismu“.

Na vrub této různosti mínění třeba říci:

Pustíme-li stranou zřejmě tendenční mínění Golovina, nelze nepřipustiti s většinou učenců, že „Istoria odnogo goroda“ obecně jest velmi zdařilé umělecké dílo, a některá místa její (na př. charakteristika Ugrjum-Burčejeva a j.) jsou nesporně díla mistrovská. Ovšem bezpodmínečně v právu není Skabičevskij: „Istoria odnogo goroda“ je ve skutečnosti pamflet na historii Ruska a stačí zamyslit se třeba nad seznamem náčelníků města, abychom užíeli, jak detailně je pamflet ten promyšlen a jak se každou čárkou dělá narážka na historii Ruska. Na př. Pfeifer, emigrant z Holštýnska,

¹ N. Engelhardt: „Istoria ruskoj literatury XIX stol.“, vyd. z r. 1903, sv. 2, str. 226.

² „Russkij roman i ruskoje občestvo“, vyd. 2, str. 263.

³ Tamže: „Súl Ščedrinovy velmi hrubé, neklasické tvorby zřídka stihne cil. Istoria . . . jest do krajnosti roztažena a čte se s nudou“ . . . atd.

⁴ Op. cit., str. 226—229.

⁵ „Russkije pisatěli posle Gogola“, sv. 2, vyd. 1886, str. 116—119.

⁶ „Istoria nověšej ruskoj literatury“, vyd. 3, 1897, str. 296.

— epocha Petra III.; Dvojekurov — odrazení liberálních snah první poloviny vlády Kateřiny II.; Ferdysčenko — vojenský sluha knížete Potěmkina; Borodavkin — odraz Kateřininých válek a druhé poloviny vlády Kateřiny; Negodjajev, gatčinský topič, — doba Pavla I.; Benevolenskij, spolužák Speranského (ze semináře). — začátek panování Alexandra I.; Ugrjum-Burčějev, bývalý ničema, — Arakčejev; Perchvat-Zálichvatskij, který „vjel do Glupova na bílém koni, spálil gymnasium a zrušil nauky“ — doba Nikolaje I. atd. Vše to (i mnohé jiné) jasně svědčí, že máme zde pamflet nebo parodii. Může být pouze otázkou, smíme-li vidět v „Istorii“ a ve výpadech Saltykova proti Glupovu „plivání na sebe sama“ a „pošklebek“, úmyslné zamlčování pěkných stran života a kladných jevů, jak tvrdí Or. Miller i Golovin?

Odpověď na tuto otázku může být asi tato:

1. Saltykov se skutečně vysmívá přítomnosti i minulosti Glupova, ale směje se ne pro posměch, nýbrž s bolestí v srdci: to vidět z těch míst „Satir v prozě“¹, kde hovoří o své lásce ke Glupovu i svazku s ním. Každý nepodjatý čtenář vidí, že je to smích „přes slzy“ a vůbec ne plivání na sebe sama, nebo pro výsměch.

2. Nářky², že Saltykov ěminul bez povšimnutí kladné případy a jevy života, jsou prostě naivní: nelze zapomínat, že Saltykov byl talent satirický a že si vybral způsob, jak působit na společnost tak, aby to hovělo zvláštnostem jeho talentu. Žádati, aby ten, kdo si stanovil cíl „smíchem zlepšovati lidi a mravy“, se změnil v Šellera-Michajlova nebo Turgeněva, nemáme naprosto práva: každý dá to, co má. V daném případě máme přímo příčinu tvrditi,

¹ „Glupove, milý Glupove! Proč bodá u srdce. proč bolí duše při pouhém připomenutí tvého jména? Jest snad neviditelný, silný spojovací řetěz, kterým jest skut můj osud s tvým; nebo jsi tajně vložil do mého nápoje bylinku, která mne neodolatelně k tobě přičarovala? Zdá se, že nejsi příliš úhledný, ani příliš umný: není v tobě ani mohutné přírody, ani volného vzduchu: bída a žebrota, ba více, hrubost a násilí... Odplivnout a odejít! Ale ne, všechna srdce se k tobě obracejí, všechna ústa pění tvou slávu!“ („Satiry v prozě,“ — „K čitatelju“). Kolik je rozhořčení na jiném místě, kde Saltykov praví: „Vždyť jsou to tíž, kdož se zítra budou klaněti nějakému teleti a dokonce ne za výhody, ale pouze proto, že, jak se říká, „ne námi zavedeno a ne námi se konč!“ (Tamže.)

² Na př. Or. Miller. op. cit., str. 91.

že Saltykov, vybíraje si dráhu satirika, chvílemi cítil velmi jasně, že jeho cesta je správná. Na př. v dopisech Někrasovu z 5. a 12. května 1868, z Rjazaně¹ píše o svých „Pismech o provinciích“: „moje dopisy vzbuzují (při nejmenším v Rjazani) zřejmý dojem... Myslím, že tyto dopisy nejsou pro provincií nezajímavé, protože se dotkly přímo nemocného místa...“ atd. Nepochybně, že „nemocné místo“ léčí Saltykov nejen v „Pismech o provinciích“, ale i v jiných svých výtvorech a mezi nimi i v „Istorii odnogo goroda“, a jistě uměl léčit „nemocná místa“ lépe, než pěti panegyriky o kladných zjevech. Ano, zdá se, že to bylo i potřebnější...

Abychom dokončili rozbor činnosti M. Saltykova v letech 60., připomínám, že to oživení, které vládlo v ruské společnosti v letech před osvobozením lidu selského, nebylo zvláště dlouhé. Polské povstání 1863 - 1864 a nezdařený atentát Karakozova na Aleksandra II. v r. 1866 vzbudily obrat nebo přelom v názorech vlády a hned potom i u občanstva: každým rokem povlovně zesiluje reakční nálada. Odkvétá mladý ruský liberalismus, který ještě plně nerozkvetl; zato pozvedají hlavu a dodávají si odvalu stranici „minulosti“, kteří se nevzdali ani v nejlepších letech epochy reforem. Jako vždy bývá v době reakce, jeví se současně s potlačováním veřejnosti, zeslabování ideálních vznětů, stírání osobního rázu ze života a probouzení se špatných, nemravných instinktů: egoismu, lačnosti po lehkém výdělku nebo ziskuchtivosti a j.

U Saltykova ty tóny zaznívají už v knize: „Priznaki vremeni“ a pak v „Pismech o provinciích“ i „Pompadurach i pompaduršach“, to jest ve výtvorech, tvořících přechod k 70. letům. Na př., když v črtě „Zavěšćanie mojim dětam“ („Odkaz mým dětem“) čteme² o pokoře před představenými, o tom, že člověk nemá nijakých přirozených práv, ale jen taková práva, která mu darovali milostivě představení, nebo o tom, že je nyní špatná doba a proto je možno někdy používat i podvodu, jen provádí-li se to dovedně a tajně, --- když toto čteme, cítíme, že satirik zde naslouchá novým směrům ve společnosti. Totéž jest viděti z úsudků o současném „savoir vivre“ --- umění žiti, které možno pochopiti,

¹ Viz „Pisma“, str. 53—55.

² „Priznaki vremeni“, I.

jako umění vydělávat, bez výběru prostředků a cest obohacení. Totéž pocituje se v řečích o blahých úmyslech a nihilistech, o úpadku významu literatury, o výtkách, namířených proti opilství a lenivosti selského stavu. Saltykov cítí počátek reakce a, jak může, snaží se ji vylíčit. V tom ohledu jsou zajímavé „Pompadury i pompadurši“: zde autor odkryl hlavně naprostou nicotnost gubernátorů, kterým se svěřovalo vedení života ruské provincie. To jsou ve většině případů lidé, starající se o skvělé kariéry, zpíjející se vládou jim svěřenou. Ocitnuvše se v provincii v hodnosti gubernátorů, různí Mitěnci Kozelkové, Feděnci Krotikové, Serjoži Bystriecynové a j. jim podobní petrohradští mladí lidé, cítí se ne-li dokonce ve stavu plných vladařů: vydávají zákony, oběžníky a jiná nařízení a vůbec dělají, co je napadne. Jeden z nich na př. náhle prožil nejsilnější duševní krizi, když náhodou zvěděl, že je na světě zákon, kterému je podroben i sám gubernátor do té míry, že nemůže na př. dát nabít měšťanu Prochorovu tak, aby tato exekuce byla „ve shodě se zákonem“ a ne podle vlastního rozhodnutí (libovůle) gubernátory¹. Druzí však nezabývají se takovými snahami: žijí pokojně, vládnou a řídí, jak se hodí, a zpříjemňují si život milostnými intrikami. Saltykov dokonce přímo mluví, že „sprostí, nevědomí, ale dobří pompadurši jsou nejlepší. Při nich občan s důvěrou hledí vstříc zítřku, věda, že nikdo nepřevrátí vzhůru nohama jeho bytí“². Podle potřeby, t. j. podle změny nálad v hlavním městě, pompadur může buďto býti liberální nebo konservativní a mluvit o tom, že s reformami třeba počkat: k tomu netřeba přesvědčení, pouze jest potřebí umění řídit se podle okolností.

Ovšem, bezzásadní pompadur je svého druhu znamením doby, v němž se odrážejí reakční směry. Ale táž epocha reakce ohlašuje se i v rabském, slepém podřízení se obyvatelů vrtochům pompadura. Tito obyvatelé jsou velmi daleci toho, abychom je směli považovat za občany nebo za provinciální společnost: je to prostě bázlivá tlupa, nemající nejzákladnějších znaků občanského a lidského přesvědčení. Plně pochopitelné, když Saltykov zachycuje tu dobu slovy: „Nudná doba, nudná literatura, nudný život. Dříve třeba

¹ Črta VII.: „Somněvajuščijsja“ („Pochybující“).

² Náčrtek XI.: „Pompadur borjby ili prokazy buduščago“ („Bojovní pompadur čili neplechy budoucnosti“).

bylo slyšet jen „rabské řeči“, avšak „rabské řeči“ byly, ač obrazné, přece pochopitelné; dnes „rabských řečí“ neslyšet... Pohyb jest, ale pohyb dotěrný, připomínající šhubání se strany na stranu¹.“

Tak můžeme o druhé periodě činnosti Saltykova říci, že jeho výtvořby byly v nejtěsnějším svazku se skutečností, nebo souběžně s ní a sloužily jí. Užívá hlavně umělecké formy povídek nebo črt a náčrtků, a mnohdy přechází v tón publicisty („Pisma o provinciích“ a j.), Saltykov neustále zaznamenává to, co, podle jeho mínění, zasloužilo odsouzení nebo výsměchu. Jeho vlastní ideály, vychované v duchu nejlepších snah let čtyřicátých, jsou nám známy: sbratřují jej s liberálními vlivy epochy. Avšak Saltykov neupadá ani v krajní radikalismus (typu na př. Pisarevova), ani v nekritické klanění se liberalismu: na první místo staví skutek a ne slova. Ale, protože skutků zrovna mnoho kolem sebe neviděl, přirozeně z jeho péra vycházela obvinění, a ne chvalozpěvy.

Třetí období činnosti Saltykovovy jsou sedmdesátá léta XIX. století, kdy psal zejména mnoho a kdy měl ještě větší vliv, než v období let šedesátých. Jako dříve, tiskly se jeho výtvořby, s počátku obyčejně po oddělených kapitolách nebo jako náčrtky, v časopisech (skoro bez výjimky v „Otčestvennych zapiskách“), potom však vycházely souhrnně v samostatných svazcích, jako sborníky. K té periodě (nepřipomínáme-li výtvořby, ukazující k 70. letům, jmenované už dříve, jako: „Pompadury a pompadurši“, „Pisma o provinciích“ a j.) náleží „Gospoda Taškentcy“ — „Panstvo Taškentci“ (1869—1872), „Boľnoje město“ — „Nemocné místo“, „Son v létňuju noč“ — „Sen letní noci“², „Dněvnik provinciala v Petěrburgě“ (1872—1873), „Blagonaměrennyja řeči“ — „Loyální řeči“ (1872—

¹ Črta X.: „Zizditěl“ — „Zakladatel“.

² „Boľnoje město“ a „Son v létňuju noč“ — ze „Sborniku“ (1869—1879): viz v VI. sv. autorova vydání z r. 1889; v jiných vydáních povídky a črty „Sbornika“ jsou rozptýleny po různých svazcích. Výtvořby, přestupující hranici r. 1880 („Nedokončennyja besědy“, „Sovremennaja idillija“), náleží sem potud, pokud se v nich odráží nálada 70. let. Nelze však ostře vymezovati hranice změny myšlenek a nálad, neboť změny ty nepřicházejí náhle, najednou, nýbrž více méně postupně, a často nový směr probíjí se tehdy, kdy starý ještě není v plném rozkvětu.

1876), „Gospoda Golovlevy“ — „Páni Golovlevi“ (1872—1876), „Nedokončennaja besědy“ (1873—1884), „V srědě uměrennosti i akkuratnosti“ — „Uprostřed umírněnosti a přesnosti“ (1874—1877), „Kulturnyje ljudi“ (1876), „Itogi“ — „Součty — výsledky“ (1876), „Sovremennaja idillija“ — „Současná idylla“ (1877—1883), „Uběžišče Monrepo“ — „Útulek Mon-repos“ (1878—1879), „Kruglyj god“ — „Celý rok“ (1879).

Rozbor těchto výtvorů provedeme, jako jsme učinili o letech šedesátých, úhrnně.

Poměry veřejného života, které se odrážely ve výtvorech M. Saltykova v této době, značně se různily od epochy let 60.: tam byly s počátku přece světlé naděje epochy osvobození, a pak, když místo těch nadějí objevil se „konfuz“, počala se reakce. Zde reakce šla již rychlým krokem a denně mohutněla.

Vůbec hlavní zjevy ruského veřejného života v 70. letech projevují se v těchto znacích.

Ideové směry 60. let nemohly vytvořití nesporných ideálů a kladných cest života: zajisté úloha zničití staré osnovy života byla vzbuzena nezbytností; vždyť za zničením měl započítí hned proces vytvoření života nového. Bylo třeba ujasnit nové ideály, jimž bylo souzeno, aby byly vedoucími principy obnoveného života. Pouhá negace nemohla býti takovým principem. Nemohla jím býti snaha po hmotném prospěchu, či utilitarismus, který býval často hlásán současníky 60. let, neboť bylo jasno, že tato teorie nerozřeší všech palčivých otázek současnosti. A tu se objevuje princip obecného blaha, o němž, mimochodem řečeno, hovořili již v epoše let šedesátých. Nyní se ten princip jeví jako dominující: teoretikové jej studují, jako P. A. Lavrov, N. K. Michajlovskij a j., snažíce se dáti ideí obecného společenského blaha vědecký základ (odtud prýští se zájem společnosti o sociologii a vůbec o společenské vědy, svádějící pozornost tak, jako v 60. letech lákaly k sobě vědy přírodní). Tato zásada vyvíjí se u publicistů a beletristů: i tyto i ony zajímá praktické užití idey blaha společností v životě národa. Hle, proč se zvětšuje počet publicistických statí a beletristických výtvorů na náměty národního života. Vidíme velmi často, jak jeden a týž spisovatel (na př. Glěb Uspenskij) jeví se i publicistou i beletristou; dokonce ještě více: i zde, jako v době 60. let, se často setkáváme

s přehlížením umělecké formy ve prospěch přesného osvětlení reálného života. Konečně lid, základní otázky jeho bytí, hospodářství, kultury, mravního stavu a j. stojí na prvním místě, a spravedlivě poznamenal S. Vengerov¹, že „stavovský i osobní egoismus zdá se přímo odporný, a pouze naprosté podřízení jednotlivých zájmů společenskému blahu uspokojuje mravně citlivého člověka“. Převládající úlohu má t. zv. „mužická (selská) beletristika“ (Glěb Uspenskij, Zlatovratskij, Zasodimskij, Naumov a j.), t. j. zobrazování života lidu, co možná v nejlepších reálných rysech, bez ozdob a příměsků sentimentálního citu. Obrazy lidového života byly, jak známo, vůbec velmi smutné . . .

Mužická beletristika byla též svého způsobu „choždění v narod“ (osvětovou a revoluční činností v lidu), totiž projevem zájmu a lásky k lidu, proč se podnikala opravdová „chožděníja v narod“. Ovšem cíle těch „chožděníj“ byly rozličné (od prostého přání poznati lid až po propagandu určitých ideí). Ale uprostřed příčin, povzbuzujících choditi mezi lid, třeba se zmíniti o jedné, která skutečně se jevila nejvíce utopickou: jest to přání svou veřejnou prací ne tak přiněsti lidu užitek, jako spíše uspokojiti vzrušené svědomí ruského inteligenta, náležejícího k typu, t. zv. „kajuščagosja dvorjanina“ (kajícího šlechtice). V základu tohoto typu leželo doznání viny na lidu spáchané, ne viny jednotlivého člověka, ale celého stavu šlechty, který tak vyssával selský stav do roku 1861. Aby vykoupili svou vinu, dělali pokusy sblížit se s lidem a pomáhati jemu. V ruské literatuře možno najiti nemálo příkladů nezdaru takových pokusů. Aniz bychom se dotýkali těch pokusů, přece poznamenáváme, že ideálem „kajuščagosja dvorjanina“ byla i vlastní mravní očista a služba obecnému blahu. Nehledíme-li k utopičnosti, je nám jasno, že v základě tohoto typu tkví přece tendence morální, a proto krásná, což je zejména důležité pro tu epochu. Vznesený cit humanosti, láska a soucit k člověku, právo lidské osobnosti — to v podstatě řídilo kroky „kajuščiehsja dvorjan“ (kromě vědomé viny na lidu spáchané). Podobné smýšlení, jako následek tohoto období, pěstovali ve svých výtvorech V. Korolenko, V. Garšin a S. Nadson.

¹ „Očerki po istorii russkoj literatury“, 1907, str. 81.

Všechny tyto ideové snahy a vzněty nesnadno se rozvíjely protože souběžně s nimi šlo obrození temných sil.

Už dříve jsem upozornil, že ještě v polovině 60. let v liberální náladě vlády nastal přelom, obrat směrem k reakci. Obrat ten přirozeně vzbudil zesílení činnosti tajných revolučních směrů: členové tajných kroužků, považující reformy vůbec za nedostatečné a ne dosti radikální, nemohli zůstat klidni k úmyslům vlády změnit kurs. Výsledkem byla řada politických procesů (Nečajevskij — 1871, Dolgušinskij — 1874, věc Djakova i Šěrova — 1875, věc Gorbačeva — 1876, věc Butovské — 1876, líčení o nepořádcích na Kazanském náměstí — 1877, Moskevská pře s 50 obžalovanými — 1877, „pře 193“ a j.). Tyto procesy zavdaly vládě podnět k zesílení bdělosti a k množství ochranných zákroků. Činnost tak zvaného „ochrannago otdělenija“¹ se silně rozvíjí a špicelové se snaží ulovit co nejvíce neopatrných lidí; periodicky omezuje se tiskové právo²; jako protiklad liberálního hnutí, zavádí se do gymnasií klasicismus na škodu věd přírodních; zvětšují se práva provinciální administrativy v zájmu potírání „kramoly“ („revolučního hnutí“) atd.³.

Přes tato opatření revoluční hnutí neutichlo a dospělo k zavraždění Alexandra II. Hlavně však trpěli zbytečnými opatřeními

¹ Úřad, řídící politickou špionáž, t. j. boj s protivládními náladami.

² Pokuty, zastavení na čas nebo trvale.

³ Saltykov v dopisech Někrasovu ze 13. X. 1876 a Anněnkovu z 1. XI. 1876 („Pisma“, str. 149 a 151—152), vzrušen dovolením, že gubernátori smějí vydávat závazná nařízení t. j. v podstatě zákony, praví, že nikdy nedoufal, že tak brzy skutečně se glupovský náčelník města („istorija odnogo goroda“), který rád vydával zákony. Vzrušují ho politické procesy: v též dopise Anněnkovu píše, že „žalít že to, že někdo má jistou knihu, nebo že neudal viníka, to už je prostě přepych pro takový ubohý stát, jakým je naše Rus. Pomyslel jsem, jak málo (ironie!) nám třeba lidí a jak lehkou vyhazují přes palubu mladé síly a uvidíte, že se zde skrývá jakási tragika.“ Podobného charakteru je dopis též Anněnkovu z 17. II. 1877 (str. 156) o „zrušivosti bílé anarchie“: zde jde řeč o bití demonstrantů 6. XII. 1876, na Kazanském náměstí a o zavření „Chudožestvennago klubu“ (uměleckého klubu), v němž byla mládež sepsána a podepsána adresa sympatií nemocnému Někrasovu. Podobných míst najde se v dopisech Saltykova nemálo. Zajímavá je historická poznámka V. Burceva o besedě ministra vnitr. zálež. L. Makova v r. 1879 s redaktory novin (mezi redaktory byl i Saltykov) ve věci nových omezení tisku. (V. Burcev: „K biografii M. E. Saltykova-Ščedrina“, v žurnále „Na čužoj storoně“, 1925, sv. X, str. 133—134).

mirní občané, kteří byli daleci všech revolučních myšlenek. Vláda zabraná do pronásledování „kramoly“ málo si všímala jiných stránek života, a ani tam nebylo všechno v pořádku: zesílil se vliv lidí, nespokojených s reformami a snažících se likvidovati reformy nebo učiniti je bezcennými; zesílilo se pronásledování liberalismu, v němž byl viděn kořen všech béd, nihilismu, socialismu atd., nakonec se velmi zesílila řada t. zv. „chiščerij“ (hrabivosti) a rozehvatů státního majetku. Ve společnosti, zejména v kruzích šlechty, jevila se nespoutaná vášeň po zisku, často i protizákonnými cestami¹. A v téže době propadala vesnice v nové otroctví — hospodářské, do ní vloudil se „kulak“ (vyděrač) a počínal tu kralovati bez překážky. Stranici osvětových reforem zmlkli; strach octnouti se mezi „nenadějnými“ živly a všechny následky odtud pryšící zničily občanskou mužnost. Jiní svinuli svou malou znužilost tak, že se odřekli „dřívějších hříchů“ — liberalismu. Tisk musel umlknout, „temné síly“ dovršily svůj vítězný pochod. Každým rokem cítilo se více a více bližení těch těžkých zjevů, které daly ráz letům osmdesátým.

V této periodě projevuje Saltykov velkou činnost a neustále zobrazuje ve svých výtvorech i obecný směr ruského života sedmdesátých let a jednotlivé nejvíce vynikající zjevy. Pravda, ne najdeme zde ani projevu soucitu „kajuščemusja dvorjaninu“, ani dithyrambů těm, kdo šli sloužiti lidu, ani garšinovského nebo nadsonovského „nadryvu“ (t. j. přelomu nebo trápení v duši). Jestli Saltykov někdy se dotýká těchto zjevů, činí tak vždy jen mimochodem. Vždyť ne jemu, satiriku, přísluší chválit nebo aspoň zmiňovati se o kladných jevech života: jeho starost byla zobrazovati zlo a vady, dokonce zhuštěnými barvami, aby čtenáře navždy

¹ Takové bylo na př. známé rozehvácení erárních lesů v Ufimské gubernii: ze 420.000 desjatín zůstalo pouze 18 desjatín nerozdaných; ostatní vše rozdáno jako dary, vyznamenání atd., nebo prodáno za mizernou cenu, při čemž imperátoru „předkládány akty o zeizení stepí, zatím co odcizovali nejkrásnější lesy, na stavbu lodí se hodící“ — píše Saltykov Anněnkovu 18. října 1880 („Pisma“, str. 195). Ty lesy připomíná Saltykov v črtě „Za rubežom“, kdež popsal dva aspiranty na tuto zemi Údava a Dybu. Takoví byli i tajní radové Perekusichin 1 i 2 v hl. XII. „Sovremenné idylly“. Viz ještě podobné příklady v knize P. A. Berlina: „Russkaja buržuazija v staroje i novoje vremja“, Moskva, 1922, str. 172—173, i na jiných místech téže knihy.

odvrátil od zla. Proto hlavním obsahem děl Saltykovových v sedmdesátých letech jest znovu satira. Jen zřídka se dotýká zjevů života, které jsou jemu sympatické.

Tak beze všech pochyb on chápe a cení cit studu, který ležel v podstatě duševních zážitků „kajuščagosja dvorjanina“. Tento motiv nespolečenský, ale osobní, týkající se oblasti osobních citů, vábí k sobě velmi často pozornost Saltykova. Co, ne-li stud, přivedlo na př. mladého člověka Štěpána Razumova¹ k sebevraždě? Otec, něžně ho milující a milovaný jím, jediným synem, byl v minulosti vzorným úředníkem; ale zásady, kterých se ve své době držel, nebyly po chuti synu; fakta pak předešlé služební činnosti otcovy, jimiž se pyšnil, vzněcovala rudou barvu studu na lici synově. A syn nemůže v sobě smířiti citu lásky k otci a citu studu za činy otcovy a nachází jediné východisko — sebevraždu.

Ještě příklad: ve „Dvorjanskich melodijách“² odsuzuje Saltykov to, co se dělo v Rusku v sedmdesátých letech, a přímo ukazuje (ústý Glumova), že staré pokolení, t. j. lidé let čtyřicátých, k nimž sám počítá i sebe, dovedli v sobě vypracovati velikou mravní sílu — stud. Tento stud dává možnost idealistovi let čtyřicátých nepodrobiti se současné nízkosti a všednosti a ne pouze brániti se proti nim, nýbrž i míti právo odsoudit je³. O tomto citu studu Saltykov často hovoří i v dopisech; na př. P. B. An-něnkovu píše 25. listopadu 1876: „Těžko žítí současnému ruskému člověku a při tom i poněkud stydno. Ovšem stydno zatím pouze nemnohým, většina lidí, dokonce t. zv. kulturních, žije prostě beze studu. Probuzení studu jest v přítomné době vděčné téma pro literární práci, a já se snažím podle své možnosti se jí dotýkat“⁴.

Stud je uvědoměním si své viny neb svých nedostatků a vzhledem k tomu — prvním krokem k nápravě, k potírání těch ne-

¹ „Boľnoje město.“

² „V srědě uměrennosti i akkuratnosti“, II, „Otgoloski“, kapitola IV.

³ „Jeden z hlavních výsledků našeho bytí byl stud. Proč současné loupežnické jásání hrabivců tak uráží, na př. třebas tebe, že se ti zdá, jako by ses otáčil uprostřed ovzduší, smíšeného z jatek a z vykřičeného domu? Protožeš' v mládí vchoval v sobě stud atd.“ (Podle vyd. r. 1906, sv. IX., strana 467—468).

⁴ „Pisma“, str. 153—154.

dostatků. Proto v něm Saltykov vidí jeden z nemnohých světlých jevů, jež se zachovaly v ruském životě¹.

Saltykov nepomijí mlčením ani mnohé dobré jevy současnosti. Tak ne bez soucitu připomíná v „Blagonaměrenných řečech“ („Loyální řeči“) statkáře Anpetova, který sám počal orat a pokouší se oprostít se, vejíti do řad selského lidu. A v témže spise (kapitola IX.) nalézáme soucitný ohlas ženské otázky: snahu žen studovat, přání pracovat v různých oblastech života společnosti — vše to zdá se mu zcela normálním jevem, ale vůbec ne čímsi úžasným, jako některým představitelům tehdejší inteligence.

Nakonec Saltykov zřejmě souhlasí i s ideou společenského blaha a zejména s pracemi pro blaho lidu. Ne nadarmo s takovým ohněm líčí hrabivce, jednající v osobním zájmu a ke škodě obecného blaha. Neméně možno pozorovat jeho soucit s těžkým stavem lidu: společné city k lidu sjednotily Saltykova s Někrasovem, s kterým tolik let pracoval společně v tomtéž časopise. Soucítění s lidem jeví se zejména v povídce: „Son v létňuju noč“ (1875). Vylíčiv jubilejní oběd na počest pomocníka exekutora Sevasťjanova, který slavil padesátiletí své státní služby a třicetiletí řízení záchodů v departementní budově, autor praví, že po slavnosti počal přemýšlet o těžkém životě sedláka, který koná po celý život těžkou práci a nikdy neslaví nijakých jubileí. Na to se zdá autoru sen: oslava padesátiletí selské práce nejváženějšího rolníka Ippolita Moiseiče. Učitel Kramolnikov pronáší k počtě jubilentově pozdravnou řeč, kde vzpomíná tíhy selského života a množství práce a zkoušek, připadajících za podíl mužíku, zač se mu nedostává nikdy nijakých vyznamenání. Není pochyby, sympatie autora jeví se zúplna na straně mužíkově².

¹ Výtky o ztrátě citu, studu na adresu společnosti let sedmdesátých mnohdy se objevují v literatuře té doby (srov. na př. črtu Staňukoviče: „Ošalěvšij čitatel' i donosy“ — „Spletěny čtenář a udání“, v VII. díle sebr. spisů, 1907, str. 138; leckde u Glěba Uspenského i j.); ale zdá se, jediný Saltykov uměl dopodrobna rozehrati tento cit a ukázati, že společenský význam jeho záleží v mravním omezení lidí, vychovavších v sobě stud uprostřed současné ošklivosti.

² Dopis Někrasovu z 6. srpna 1875, kde Saltykov vysvětluje základ této povídky („Pisma“, str. 79—80).

Ne méně jasně jeví se láska Saltykovova k lidu ve sborníku: „Kruglyj god“ („Celý rok“), v hlavě nazvané „Pervoje maja“ („Prvního května“). Zde Saltykov ohrazuje se proti výkladům svého spolubesedníka, který je nespokojen s tím, že „naši literatuře je souzeno na věky páchnouti mužikem“. Saltykov dokazuje, že je docela zákonné a nutné, aby si literatura co nejvíce všimala mužika: už od poloviny let padesátých „vše, co je v Rusku myslící a inteligentní, velmi dobře pochopilo, že, kam jen obrátíme zrak, všude se setkáváme s problémem mužickým... třeba vědět, co je mužik, koho představuje... jaké jsou jeho mravy, zvyky i obyčej... Ukazuje se, že poznat to není jen tak docela prosté, a že svět mužických vztahů je značně složitější, nežli ten, ve kterém obyčejně žijeme my, lidé inteligentní“. A tak ruská literatura nemůže si nepovšimnouti otázky o sedláku; naopak, musí věnovat zvláštní pozornost tomuto tématu, poněvadž se sedlákem jest spojeno dost důležitých stránek státního života Rusku.

Vzpomeneme-li sympatií Saltykova k lidu, projevených již v „Gubernských očerkách“ (Pimenyč, Pachomovna), a srovnáme-li je s tím, co psal v letech 70., nelze nepřiznati, že láska k lidu nebyla mu cizí. Pravda, on se nesklání před „základy“ selského života (jak to činili jiní), na př., před vesnickým „mirom“ („mir“ — valná hromada sedláků), a směle vykládá pravdu o tom, jak vesničtí vyděrači, nevšmájící si těchto „základů“, bez překážky vydělávají kapitál, odírajíce mužiky. Jest nevyhnutelně potřebí uznat Saltykovu lásku k lidu; cení si selskou práci a z té příčiny cení si i mužika, jako základ života všeho národa, a žádá podpory a zástity pro sedláka, úctu a lásku k jeho práci¹. V důsledcích této lásky k lidu Saltykov nedotýká se některých stinných stránek tehdejšího „chožděnija v narod“, třebaže takové stránky byly a byly zaznamenávány jinými ruskými spisovateli. Dobré stránky „chožděnij“, jejich ideologické principy, jak vidno, převažovaly v očích M. Saltykova stránky stinné (nejčastěji neobratnost), jimž se vysmívali jiní

¹ Ne bez příčiny Andrejevič („Očerki iz istorii ruskkoj literatury XIX stol.“, vyd. 3., 1907, str. 368) ukazuje na blízkost Saltykova s Gogolem, Tolstým a Někrasovem: „snášel tytéž bolesti, jako oni, totiž hledal a nalézal útěchy tamže, kde ji nalézali oni, ve věčných odkazech lásky i života lidu, v jeho budoucnosti“.

spisovatelé. Později, v roce 1886, sám Saltykov¹ se přiznává, že sympatisoval s „chožděním v narod“: v základu „chožděnij“, praví, byla ne propaganda „vědy zločinů“, jak klevetila šlechta, nýbrž vnášení paprsků světla do odumírající massy, povznášení národního ducha. Rozšíření gramotnosti a zdravých názorů o silách přírody a lidské vztahy k nim — to bylo v první řadě. . . „Já neúčastnil se tohoto ruchu bezprostředně, já měl a mám své starosti, ale vždy jsem k němu choval sympatie. Viděl jsem v nich pouze přímý užitek pro lid i pro vládnoucí třídu a nikoliv nebezpečí. . . Vyzýval jsem k spravedlnosti, a to jest vše“.

Poznamenáváme, že výše uvedená slova Saltykova o tom, že „měl a má své vlastní starosti“, jasně ukazují, proč nevzal na sebe takovou úlohu, jakou konal na příklad A. K. Šeller-Michajlov vzhledem k své době: popsání pěkných stránek současných hnutí společnosti nespadlo mezi úkoly satirika, jehož úlohou byla a zůstala pouze satira.

Saltykov, byť si nekladl za úkol pěti dithyramby a panegyriky, přece, jak jsme právě viděli, uměl správně vyznačiti ty jevy současného života, s kterými cítil. S daleko větší však silou a energií řídí střely své satiry na ty vady a nedostatky společnosti, které život každou minutu využíval.

Tyto vady a nedostatky ruské veřejnosti 70. let jevíly se jako obrození temných sil, které se počínaly skrývat v epoše reformem. Obrození to bralo se dvěma směry: *a*) v podobě reakčních počínů vlády a *b*) v podobě reakčních jevů v řadách ruské veřejnosti, vzbuzených z části činy vlády, dílem pak vyvinuvších se pod vlivem jiných příčin.

Reakční zákroky vlády vycházely z hesla: „naše doba není dobou širokých úkolů.“ Podle Saltykova² heslo toto provedeno bylo po prvé Menandrem Prelestnovem, dosti častým hrdinou jeho črt: doopravdy Prelestnovem Saltykov nazýval V. Korše, který ve svých „St. Petěrburgskich Vědomostach“ proslovil zmíněné heslo, jak se to nejlépe hodilo cílům vlády. A skutečně se vláda tehdy už odříkala liberálních reformem a obracela všechnu svou

¹ „Pjestyryja pisma“, IX.

² „Pochorony“ („Pohřeb“).

činnost k řadě ochranných opatření. Saltykov je nucen se smutkem konstatovati, že měřítkem pro ocenění občana je jeho t. zv. politická spolehlivost. Není nic lehčího, než ocnouti se mezi politicky nespolehlivými, a protože nespolehlivé stíhají různé nepříjemnosti a tresty až k vypovězení (Saltykov nazývá vypovězení alegoricky „fjuit“), cit sebezáchrany sám napovídal každému nutnost chrániti se. Recepty na dobré chování byly: „třeba čekat“, jak praví autoru Molčalin¹; třeba se zdržovat „v mezích“, „skromně, pomalinku, polehounku“, radí v druhém případě², je nutno „třásti se“, t. j. výsledek, k němuž dospívá sám autor v črtách „Uběžišče Monrepo“ a j.

Chtíc nechtíc vzniká smutná otázka, kterou vyslovuje Saltykov, když se mluví o třesení³, totiž: „proč dříve nikdy se mi to nestalo? Proč jsem dříve o sobě nepochyboval, a teď pochybuji? Proč jsem nikdy dříve nepředpokládal, že by mně mohlo něco pohlit, a nyní — nejen že to předpokládám, ale i často to očekávám?“ Odpověď je v tom, že „dříve nebyli lidé rozdělováni na spolehlivé a nespolehlivé, na loyální a neloyální“. Nejsmutnější však, podle slov Saltykova, jest, že není nijakých vnějších znaků, podle nichž by bylo možno odlišit spolehlivého od nespolehlivého; čekati na projev nespolehlivého pokleskem trvalo by velmi dlouho a proto se nalezl východ z těžkosti, totiž — „psychologie“. Tím jménem Saltykov nazývá špionáž nebo tajné politické vyšetřování. Ve svých spisech často líčí těžký obraz, představující občana zamořeného policejními detektivy, bojícího se říci vůbec „slovo“, a ne „svobodně myšlené slovo“, protože při nevzdělanosti vyzvědačů každý sebe nevinější výraz může býti vykládán a udán jako „podrývání základů státu“. Zajímavé jsou typy donašečů dobrovolných, nakreslené Saltykovem, na př. pensionovaný kapitán, kněz, zbavený své hodnosti, a krčmář — ve sbírce „Blagonaměrennyja řeči,“ hl. II. (Též v knize „Pošechonskie razskazy“ a j.). Neméně zajímavý je mladý prokurátor v prvé z uvedených sbírek (III. hl.), který se houževnatě snaží vykořeňovati „vzpouru“. Těžko je jen jedno: rozhodnouti, kdo je více odporný, zda donašeč-dobrovolník, nějaký třeba krčmář, který myslí, že svým donášením

¹ „Sovremennaja Idillija“, hl. I.

² „V srědě uměrennosti i akkuratnosti. Gospoda Molčaliny“, hl. III.

³ „Uběžišče Monrepo“, II.

zesiluje základy státu, mimochodem mstící své osobní urážky, či prokurátor, který pronásleduje „vzpouru“ pouze pod záminkou vyšších státních zájmů, vlastně však za cílem vybudovati a upevniti svou vlastní kariéru.

Občanu zapletenému do takové záležitosti nezbývá, než dělati to, co dělá sám Saltykov¹: báti se všeho a mlčky polykati urážky, zakoušené při vpádu cizího člověka do vnitřního světa a soukromého života pokojného občana. Vždyt nikdo nikdy neví, co vlastně v jeho slovech a činech může zavdati příčinu k udání; jisto jest jen to, že donašečů jest mnoho, že jsou vytrvalí a ostražití a že proto státi se jejich oběti vůbec není těžko². A za takových podmínek je nejpřirozenější ze všeho „třásti se“.

Trpkou hořkostí přeplněny jsou stránky „Sovremennoj idillii“, kde Saltykov s nenapodobitelným sarkasmem vypráví, jak on a jeho přítel Glumov se rozhodli „polepšit se“ a vyhledat přátelství policejního ředitelství: jak museli navázati přátelství s policejními strážníky, špiony, policejním komisařem, z nichž každý je otázkami zkoušel, s projevem nadání v „srdcevědě“. Nešťastní zkoušení museli „vládu“ častovat a káti se za svou minulost, vyplnit svůj život pitím a obžerstvím (při kterémžto systému nepřipadnou myšlenky na vzpouru) a na konec ukázat odhodlání spáchati podle přání představených nějaký hrdelní zločin (padělání směnky, fiktivní sňatek), neboť takový zločinec jest dalek politiky a všecek v rukou představených. Tato vymyšlená povídka věrně charakterisuje bezmocnost průměrného občana, který neví, jaký směr chování si má vybrat, aby neupadl mezi nespolehlivé prvky společnosti.

Zatím jsou úřady zaměstnány pouze tím, že vyhledávají způsoby, jak někoho polapit³, dáti mu uzdu⁴ a vůbec uvésti občana v strach a třesení.

Saltykov obrací se k první příčině tohoto zjevu, totiž k vládnoucím kruhům, a zjišťuje dvojí skutečnost: 1. při pronásledování

¹ „Kruglyj god. Pervoje janvarja.“

² Srov. A. Staňkovič, „Kartinky obščestvennoj žizni“, Seb. sp., díl VII., vyd. 1907, hl.: „Ošalevšij čitatelj i donosy,“ str. 137--152. Mnoho materiálu o udáních i dobrovolnících-záchraňcích nacházíme u Glěba Uspenského a jiných.

³ „Kruglyj god. Pervoje ijuňa.“

⁴ „Blagonaměrennyja řeči. K čitatelju“.

jevíciho se revolučního ducha vytvořily se krajně těžké podmínky života, a vláda pouští se zřetele prostou pravdu, totiž, že mezi dvěma bojujícími stranami, vládou a revolucionáři (či „nespolehlivými“), stojí miliony obyvatelstva; tyto miliony nejsou vůbec ve vztahu k revolucionářům a přece strádají pod tíží ochranných opatření. Je to spravedlivé a logické?¹

2. Není v ruské veřejnosti jasného ponětí o tom, co je to stát², a v jakém poměru má občan k němu státí. To jest: není vlastníeli základů politické výchovy, a odtud prýští vše, co hanobí ruský život: i hrabivost, i administrativní libovůle, i nedomyšlenost služebních výkonů úředníků. Stát se jím jeví jakýmsi abstraktním, životem a vzdáleným pojmem, a proto nikdo nemyslí na spojitost svých činů s užitkem nebo škodou státu. Naopak, každý myslí jen na své osobní výhody. Za takových poměrů není divu, že cesty vlády a soustava administrativní nestojí ani zdaleka na nutné výši.

Odtud sám sebou vzniká přechod k tomu směru, který byl souběžný s vládní reakcí, která se jevila ve středu tehdejší společnosti. Zde byl satirický materiál ještě bohatší a pestřejší, než v otázce reakce se strany vládnoucí vlády.

Hlavní úlohu v reakční náladě společnosti hrálo zajisté dvořanské (šlechtické) prostředí, správněji, bývalí velkostatkáři, kteří i dříve viděli v reformách (a zejména v nejhlavnější — osvobození sedláků) pouze „katastrofu“ nebo „neštěstí“. Svou nespokojenost s reformami dříve, v letech 60., museli statkáři zatajovat, neboť na straně reformů tehdy stály vyšší úřady. Volky-nevolky musela být tehdy šlechta „poslušna zákona“. Reakční směry, které se počínají jevit ke konci let 60., vycházejíce od vlády, dodaly šlechtě odvahu, a ona počíná toužit ne po restauraci starého, před-reformního zřízení, nýbrž při nejmenším aspoň po tom, aby se zeslabilo působení liberálních reformů, a jestli možno, aspoň částečně

¹ „Na světě jsou nejen dva druhy lidí: člověk-revolucionář a vrelnost, ale jest ještě střední člověk, pracovitý a skromný, — člověk, který dává přednost klidu před neklidem, svobodě před nesvobodou, protože vidí v klidu a svobodě jedinou hradbu své osobnosti a své práce. A ten prostřední člověk nemá se znepokojovat.“ („Kruglyj god. Pervoje ijuňa.“ Srovnaj ještě „Dněvník provinciala“, hl. XI.).

² „Blagonaměrennyja řeči“, hl. XV.

znovu obnovilo to, co bylo zrušeno „jistou událostí“ (tak nazývají někteří velkostatkáři osvobození sedláků: viz „Dněvník provinciala . . .“, hl. II.). S tímto cílem různí Tolstolobové, Filověritové, Sdatoční a jiní podobní vládcové nevolníků „starého zákona“ dělají projekty ochranných opatření.

Jeden skládá písemný projekt „O nutnosti decentralisace“, v němž navrhuje dáti gubernátoru právo vydávati zákony, organisovati komise „pro vyšetřování spolehlivosti“, dáti těm komisím široká práva, zaříditi mimo to na každých pět verst samostatného „distančního velitele“ z řad statkářů, který by měl „uloženo vykořeniti zlo podle okolností“.

Druhý pojednává o „nutnosti ohlušení ve smyslu dočasného uspaní smyslů“.

Třetí chce vložiti uzdu na vědu, přerušiti rozvoj věd a omeziti úkol Akademie Nauk pouze na „zkoumání věd, ale ne na jejich rozšiřování“.

Tyto a podobné projekty hrdin Saltykovových¹, při vši své karikaturnosti, nejsou daleky návrhů a projektů, které se tehdy skutečně navrhovaly ruským konservativním tiskem. V nich se projevovala divoká nenávist lidí, vychovaných za podmínek nevolnického zřízení, k reformám, tolik jimi nenáviděným.

Saltykov odkrývá nám příčiny této nenávisti: „nevolnické právo zrušeno, ale ještě nevyřklo svého posledního slova. Je to veliké zřízení žijící, neproniknutelné, silné do té míry, že nemohlo zmizet po prvním vztážení ruky“². Stopy této organisace vidí Saltykov ve mnohých jevech ruského života a mezi jiným zejména v činnosti „celé hordy příživníků a hrabivců“, kteří se proslavili nekonečným počtem případů krádeže, bankrotářství a všeho druhu zhýralosti. V črtě „Děti Moskvy“ Saltykov krátce připomíná hlavnější zjevy ze života ruské šlechty (dvorjanstva) v epoše od 40. let XIX. stol., zejména po 19. únoru 1861: „s počátku — svoboda sedláků, potom svoboda vodky“³, pak počátky samosprávy, nakonec dokořán otevřené dveře soudů.“ Při tom dokonce i liberální část ruské inteligence, sympatisující s reformami, nezapomínala svých

¹ „Dněvník provinciala . . .“

² „Pochorony“.

³ To jest zrušení „odkupného systému“.

výhod: nikdo se nevzdává „výkupných svidětelství“ (stvrzenek), a každý, kdo je obdržel, zužitkoval je, jak uměl: jeden je propíjel v krémách, jiný zkoušel zavésti „racionální hospodářství“, ale neznaje jak, brzy propadl zkáze. Leckde začal majetek upadat, započala „hrabivost“, neboť brzy bylo jasno, že statkáři nejsou schopni výrobní práce. Ovšem, že nevinili sebe, nýbrž reformy, které vyšinouly život ze staré zvyklé koleje . . .

Ve II. hlavě „Dněvníka provinciala v St. Petěrburgě“ klade Saltykov otázku, proč dřívější kodex života: „buvons, dansons, chantons et aimons“, uspokojující lidi starého pokolení, nehodí se pro lidi poreformní epochy. Po dosti detailním vyšetření této otázky přechází Saltykov k přirozenému výkladu: dědeček Matvěj Ivanyč i jiní lidé staré epochy, vyrostli v poměrech nevolnického práva a žili v době nevolnictví, a proto se jim zdálo, že je jim dobře. Lidé nového pokolení byli vychováni za poměrů nevolnického práva, ale po jeho zrušení nedovedli se převychovati, předčlati svou přirozenou povahu tak, aby se přizpůsobila novým podmínkám¹. Proto vidíme u nich nezpůsobilost zaříditi svůj život, proto i jejich nespokojenost s reformami, které zničily starý způsob života. Proto se i statkáři brzy objevili v prvních řadách nepřátel reformem, ochotně se chopivše hesla „naše doba není dobou širokých úkolů“, a co hůře. uskutečňovali (společně s lidmi jiných stavů) ty úkoly, jimiž se doopravdy zaměstnávali „hrdinové naší doby“.

Abychom pochopili tyto nové „úkoly“ „naší doby“, třeba si připomenouti, že každá epocha společenské reakce jest charakterisována vždy zjevy dvojího druhu:

a) jednak zmenšení zájnu o otázky veřejného života, zeslabení t. zv. občanských motivů vzdaluje spisovatele od běžných současných otázek a spolupůsobí, že se uchylují k všeobecným, obecně lidským otázkám morálního rázu: na scénu vystupují díla,

¹ „Je líto ne nevolnického práva, ale toho, že právo to, nehledíc na to, že je zrušeno, ještě žije v našich srdcích. Oddělili jsme se od něho pouze vnějškem, aniž bychom si osvojili bodrost, která tvoří první znak člověka, osvobozeného z pout, neosvojili jsme si ani nových názorů na život, ani náročnějších požadavků k němu, ani nového práva; spokojili jsme se jediné a naprosto s formálním přiznáním faktu odstranění. Bylo-li tím řečeno už vše? Je-li to konec a ne počátek?“

mluvící v právech lidské osobnosti a o důstojnosti člověka, o humanitě a bratrské lásce (stačí připomnět Garšina, Korolenka, L. Tolstého, Nadsona a j.);

b) jednak reakce, udržující mysl stranou od otázek vnitřní politiky. nutí zapomínat nejen na práva občana, ale i na jeho povinnosti, neboť je přirozeno, že člověk, zmateně si představující svůj vztah ke společnosti nebo státu, na první místo pozvedne zejména to, co mu dá určité množství blaha a slasti, byť i nemorálních a protispolečenských, směřujících proti společnosti. Proto se dostavuje jakási otupělost občanského sebepoznání, egoismus a určitý stupeň úpadku morálky — nepochybné příznaky každé reakce.

Proto, hovoří-li Saltykov o probuzení studu a řeší-li Korolenko, Tolstoj a j. vytrvale problémy vyššího mravního pořádku, ruská společnost ukazuje v téže době celou řadu velmi špatných zjevů, charakterisujících úpadek veřejné morálky. Hle, o tyto jevy se zvláštní vnímavostí se zajímá Saltykov. Těchto zjevů bylo mnoho, a satiriku bylo třeba pevně přiložit ruku k dílu, aby je výstižně vylíčil.

Na prvním místě, myslím, bylo by možno nazvat tak zvané staré zvyky, t. j. přežitky nevolnického práva. Toho druhu je povídka „Ješče perezpiska“¹ („Ještě dopisy“). Nelze souhlasiti s O. Millerem², který má za to, že tato povídka „svým druhem přísluší k „oddychům péra“, které nezřídka se přiházely i u takového obra, jako byl Goethe“. Jde o to, že povídka ta, třeba byla napsána v lehkém, hravém tónu, přece není „oddychem péra“ ani „malíčností“. Saltykov otiskuje dopisy mezi světákem-synem a jeho matkou, jejíž život vyplněn byl jediné zábavou a radostí. Stačí třeba jen poněkud vmyslet se do těch lehkomyšlností a často i přímo neuravných poučení, která matka dávala synu (zejména o teorii a praxi v dobývání ženských srdcí), abychom pochopili, že celý smysl života matčina jsou tytéž „dansons et aimons“, které Saltykov považoval za část základů života šlechty nevolnické doby. Podobně stojí za přečtení vyjádření synovo, jak pokračuje v oboru milostných dobrodružství, aby se mohlo říci, jak je tento syn dů-

¹ „Blagonaměrennyja řeči“, XI.

² „Russkije pisatěli posle Gogola“, díl II., str. 131 (vyd. III. z r. 1886).

stojným synem své matky, a že syn i matka jsou zkaženými plody nevolnické kultury, té doby, kdy za selskými zády mohli svobodně vésti darmožroutský život vládců nad raby.

Z části se na téže základně starých poměrů rozvíjí drama i v domě generála Utrobina¹. Bývalý gubernátor, starý generál Utrobin žije na odpočinku na svém statku, hospodaří nerozumně, neumí zakročit proti Joně a Agnii Čibisovým, okrádajícím ho v drobnostkách, ani proti kulaku Strělovu, který ho podvedl ve větším měřítku. Z dlouhé chvíle a nečinnosti, zahazuje pronásledování statkáře (Anpetova), který sám oře zemi; generál jistě cítí, že se řítí do zkázy, avšak, jak může, snaží se zachraňovat prestiž své hodnosti. Pomalu mizí i „vykupnyja svidětelstva“² „na podporu kariery“ syna, žijícího v Petrohradě. A když došla „vykupnyja svidětelstva“, mladý generál Utrobin-syn přijíždí na venkov vymoci peníze. Přesvědčuje se, že prostředky starého otce jsou v koncích, a že naděje na zlepšení postavení není. A tu on nejen, že dovede otci vyrvat poslední „vykupnoje svidětelstvo“, ale ničí otec nadobro: vydává Strělovu falešné směnky na 20.000 rublů, na nichž padělal otcův podpis. Otec nemá, čím by zaplatil, ale šlechtická čest mu nedovoluje, aby prohlásil směnky falešnými, a nechť je syna uvrhnout do hanby, svoluje k prodeji rodového majetku. Při všech nedostatecích jeho, je starý generál nakreslen sympatičtější, než mladý hrabivec, který ve snaze „urvat“ nezastavuje se ani před podvodem. Ovšem, otec i syn vyrostli za poměrů nevolnické epochy, ale satirik musí konstatovat, že se nové pokolení řídí viklavější morálkou, než dřívější.

Rys egoismu, zpozorovaný u mladého Utrobina, považuje Saltykov za velmi rozšířený typický znak současnosti a dosti často se k němu vrací. Tropí si zlý posměch na př. v črtách: „V srědě uměrennosti i akkuratnosti“ ze soucitu, který začala projevovat společnost hlavního města k osudu Bulharů, strádajících pod tureckým jhem. Vždyť všechny sympatie projevíly se darem sotva po

¹ „Blagonaměrennyja řeči“, VII: „Otec i syn.“

² Po osvobození, v r. 1861, sedláků obdrželi statkáři t. zv. „vykupnyja svidětelstva“, t. j. potvrzení, podle kterých měli dostati peníze, jako odměnu ztrát, zaviněných osvobozením.

třech rublech dámskému komitétu, po němž se vzbouřené svědomí uspokojilo¹.

Zejména často hledá Saltykov pro látku líčení současného úpadku mravů a vůbec úpadku společenské morálky, ve třech skupinách: 1. u advokátů, 2. u tak zvaných „hrabiveců“ nebo „uchvatitelů“ (z řad zchudlé šlechty a venkovských kefasů), 3. u představitelů literatury.

Sníživ současného advokáta přezdívkou Balalajkina, činí Saltykov na mnohých místech tehdejšímu ruskému stavu advokátů řadu vážných obvinění. Především vytyká jim vášeň po výdělku, po penězích; za peníze jest advokát hotov vzítí na sebe jakoukoliv věc, jen když mu za obhajobu dobře zaplatí². Táž vášeň po výdělku nutí advokáta k snaze dostat státní dodávku na zásobování armády shnilými sledi, nebo mokrou machorkou — sprostým tabákem³. Saltykov prohlašuje v první hlavě „Nedokončených beséd“ prostřednictvím Glumova, že advokáti za svou bezzásadovost nemohou očekávat, že by se stali představiteli nebo vůdci ruské inteligence. V páté hlavě týchž „Nedokončených beséd“ rozvíjí Saltykov svůj odmítavý poměr k advokátům s vražednou logikou. Ukazuje na příklad Francie, kde advokát „neobrací na sebe pozornosti, dokud se z něho nevytvoří politický činitel“, satirik myslí, že „řemeslný význam advokacie v Rusku měl by se vyjádřit opravdu ještě ostřeji, protože naši advokáti už dokonce nemají vztahu k politickému životu státu. Ne otázky života jsou pro ně na prvním místě, nýbrž otázky plynoucí ze zákoníka a z kasační soudní praxe. Obratné zacházení s paragrafy zákonů — to je to, co mají především na zřeteli přesně tak, jako v jiných řemeslech hlavní úlohu má obratné zacházení jehlou, šídlem, rýčem atd.

¹ V dopise Annénkovu z 1. XI. 1876 („Pisma“, č. 121, str. 151) Saltykov dosti nespokojeně se zmiňuje o činech Černajevského dobrovolného oddílu. O té expedici viz V. Bogučarského: „Aktivnoje narodničestvo 70-ch godov“, Moskva 1912, str. 271—272. Zejména jsou tóž zajímavé „Dopisy ze Srbska“ Gl. Uspenského („Sebrané spisy“, sv. I., z r. 1896, str. 921—950).

² Takový je na př. Balalajkin v hl. III. črtý „Gospoda Molčaliny“ („V srědě uměrennosti a akkuratnosti“, I. díl). Viz ještě „Gospoda Taškentcy“. „Parallela třetí“ a j.

³ „Na dosugě“, II („V srědě uměrennosti i akkuratnosti“, II).

Saltykov jest hotov zařaditi advokacii, jak vidno, mezi obyčejná řemesla. Použil případu beztaktního vystoupení advokátů Spasoviče a Potěchina, prohlásivších, že „ruští advokáti musí kráčetí svou cestou, nezávisle na povzbuzování a kontrole tisku“ (při čemž Potěchin obvinil veškeru ruskou literaturu z „idiotství“), — aby objasnil své hledisko: „Literatura slouží společnosti, advokacie klientu; čestnost literatury záleží v zabývání se ideály a perspektivami budoucna, čestnost advokacie záleží v přísném souhlasu se skutečností a v podrobení se ideálům, vypracovaným v minulosti a svěšeným ochraně pozitivního zákona.“

„Vlastní cesta“ advokátů, t. j. jejich snaha odřici se společných duševních zájmů života, přivede je, myslí Saltykov, k tomu nezáviděníhodnému postavení, „ve kterém ještě před nedávnem se nacházeli donašeči a písaři proseb.“

Přísný poměr Saltykova k tehdejším advokátům byl vzbuzen nejen snad řečmi Spasoviče a Potěchina, ale hlavně velice názornými událostmi skutečného života. Šlo o to, že advokáti, kteří současně zahájili činnost se zavedením nového soudního řádu, hned s počátku se zkompromitovali snahou o velké palmáry¹, která podnítila i jakousi nevybíravost v přijímání záležitostí k obhajobě; často advokáti nejen, že přijímali hájení zjevně pochybných záležitostí, ale usilovali i dosáhnouti osvobození takových klientů, pro které už nejmenší shovívavost byla by velikou milostí. Konečně, „komu mnoho dáno, od toho se i mnoho vezme“; proto bezzásadnost a nemravnost advokátů, jako kulturních pracovníků, nemohla nepobuřovati satirika. Možná, že jeho útoky na advokáty nejsou plně spravedlivy; ale nelze v nich neviděti zármutku a podráždění Saltykova při pohledu na tuto korporaci, která by mohla býti činnou kulturní silou, ale která se však přiklonila k „taškentcům“ — bezzásadovým výdělkářům.

Zvláštním důvodem pro vystoupení proti advokátům byla Saltykovu skutečně nemravná řeč jednoho ze světél tehdejšího advokátského stavu — V. D. Spasoviče, pronesená 1876 při rozboru záležitosti Kroneberga. Kroneberg obžalován byl, že týral svou nedospělou dceru. Soudní přelíčení vyšetřilo velmi ošklivou mravní

¹ O tom mluví Saltykov, na p. v III. hl. „Blagonaměrenných řečej“.

fysiognomii obviněného. Ale Spasovič, obhájce Kronebergův, snažil se nejen sehnati důvody ve prospěch svého klienta, ale zašel značně dále: on očerňoval osobnost ztýraného¹ nešťastného sedmiletého děvčátka, nebral zřetele na způsob její výchovy, ani na život, do něhož vcházela s těžkými dojmy soudního procesu, s dojmy veřejného souzení jejích dětských provinění. Spasovič zašel tak daleko, že uznal nevyhnutelnost upotřebiti metly při výchově, třebaže se omluvil, že on není přívržencem tohoto systému výchovy.

Saltykov, jako ohnivý odpůrce násilí², nemohl zůstati lhostejný k vystoupení Spasovičovu, a v V. hlavě „Nedokončených besed“ vrhl se naň: diví se tomu, že „Spasovič nejso osobně přívržencem pohlavků a metly, vidí v nich svého druhu výchovný pantheon, k němuž je třeba se přibližovati s opatrností a nejlíp očekávat s trpělivostí, pokud on sám se nezřítí. Avšak on se nezřítí nikdy, prořekl se nechtě při tom vážený řečník a advokát“.

Rozbírám podrobně úsudek Spasoviče o nutnosti upotřebiti metly a pohlavků a o přednosti pohlavků před pruty v některých případech. a o tom, že pohlavek, daný otcem, nemůže býti urážkou, — Saltykov se zvláštním zájmem analyzuje tuto cestu kompromisu, dohody se svědomím, po níž jde Spasovič. Jednak liberální princip mírnosti a humánnosti v záležitosti výchovy, jednak obhajoba metly a pohlavků: jest přirozená otázka, več věří člověk, spojující tyto dvě krajnosti? Kde je kodex jeho morálky? Správněji — není-li to morálka protispolečenská, pružná, která se dá přizpůsobiti poměrům, nebo přesněji a prostě nemorálnost?

Jest zřejmo, že projev takové bezzásadovosti je vždy smutný a v době reakce zejména škodlivý. Saltykov truchlí, že advokáti jdou svou cestou a nepřejí si naslouchat hlasu liberálních orgánů tisku: jdouce cestou kompromisu a dohod se svědomím, jako v při-

¹ Podle svědectví Dostojevského děvčátko trestali nejen metlou, ale i holemi, jako vojáky v epoše před reformami („Dněvnik pisatělja“ r. 1876, fevral, hl. II).

² Hluboce vzrušen, vypráví Saltykov v VIII. hlavě „Nedokončených besed“ o nějaké rozkládací pohovce k mrskání dětí i dospělých, vynalezené v Oděsse jakýmsi Kuncem. Jedna okolnost poněkud uspokojuje satirika, že tento hanebný vynález neobjevil Rus. „Mně se zdá (píše Saltykov), že kdyby ten vynález učinil Ivanov, tu by bylo pro něho málo tuhého vězení. A Kuncu také tak.“

padu Spasovičově, kráčeji advokáti po kluzké cestě a kladou v sázku svůj význam, jako kulturní veřejná síla.

Zajímavost jest poznamenati, že týž případ Kronebergův zajímal i Dostojevského tak, že mu věnoval celou druhou hlavu (asi 30 stran) svého „Dněvníka pisatelja“ za únor 1876. Dostojevskij podrobuje řeč Spasovičovu značně detailnější analýze, než Saltykov. Třebaže u Dostojevského převládá mravní stanovisko (u Saltykova společenské), jsou i jeho vývody o povolání advokátském shodny se závěrem Saltykova: „ano, skvělé povolání advokacie, ale nevím proč, truchlivé . . . Mně zdá se, že vidím jakousi mladou školu vykrucování rozumu a zatvrzelost srdce, školu zvrácení každého zdravého citu podle potřeby; školu všemožných úkladů, nebojácných a beztravných, bez konce podle velikosti poptávky a potřeby . . .“¹

Zajisté nedostatek mravních zásad u advokátů byl zlem, které zasloužilo odsouzení, ale toto zlo, z části (zejména pro lačnost po velkých honorářích a výdělku) bylo soustavnou částí druhého zla, ještě nebezpečnějšího, tak zvané „hrabivosti“ („chlišničestvo“). Tím jménem v té době označovali nejen přímé loupežníky, zloděje, podvodné bankrotáře, slovem lidí typu Rykova, Juchanceva nebo podobných, ale i ty, kdož měli úmysl využít k svému prospěchu zcela čestné záminky, na zákonném základě, nějaký erární neb veřejný majetek, na př. erární lesy, stavbu železnic, dobývání rudy atp. Dostal-li kdo na př. koncese na železné dráhy, považoval své postavení za velmi výhodné, protože se mu otvírala plná možnost zbohatnouti na účet eráru: předkládaly se a platily zvýšené náklady za stavbu, a i když podplatili shovívavost „příjemšičků“ (t. j. osob, které přijímaly od stavitele dráhu), zůstal podnikatelům ještě velmi solidní kapitál.

¹ „Spisy“, díl X, část 1, str. 88—89 (vyd. Marksovo 1895). Slova mnou podtržená dosvědčují, že představy o advokátních kompromisech nebyly cizí ani Dostojevskému. O Miller (Op. cit., str. 189) píše, „že v té době se vyprávělo, že se Spasovič „po smrti Dostojevského chystal vyrovnati se zesnulým zvláštní jeho biografií, nebo kritickou prací o něm. Ve skutečnosti se tato pověst nepotvrdila. Možná, že znamenitý advokát se domyslíl, že v takovém případě by nebylo logické, aby nenechal bez vyrovnání ani vražednou stať M. E. Saltykova“.

Vůbec hrabivost byla zjevem složitým a vlekla s sebou celý souhrn příčin a jevů. Mezi příčiny třeba počítati obecný úpadek mravní, vzbuzený vnitřní reakční politikou vlády. Už jsme viděli, na př. v „Sovremennoj idillii“, že lidé, snažící se, aby byly zapomenuty jejich dřívější liberární názory, byli odhodláni i ke krádeži nebo podvodu, aby hrdelním zločinem dokázali svoji neúčast na politickém přestupku. Je to zajisté karikatura, ale velmi významná. Svědčí o strachu občanů před politickým vyšetřováním a o zmatení mravních pojmů.

Na druhém místě, na něž jsem se už odvolal výše („Blagonaměrennyja řeči“, XV), uvádí Saltykov současné nedostatky veřejného života v souvislost s nedostatkem jasných představ o vztahu občana ke státu v Rusku a znázorňuje tento stav řadou příkladů, týkajících se hlavně hrabivosti. Tak na př. úředník, který přijímá úplatky, v hloubi duše uznává, že přestupuje hrdelní zákon, ale nikdy nepochopí, „že jeho činy diskreditují stát, že jeho zločinem trpí vyšší idea pravdy a spravedlnosti . . .“ Podobným způsobem ani zloději eráru nejsou si vědomi, že dodají-li v době války nehodící se zbraně, boty s lepenkovými podrážkami atd., že těmito činy „ubližují státu, ba prodávají stát, který jim poskytl útulek a postavil je pod záštitu svých zákonů a dal dokonce možnost výdělků“. Podobně poplatníci, třeba, že i platí daně, myslí, že neplatit bylo by značně lépe, „protože erár je i bez toho bohat“.

Vše to přivádí satirika k smutnému závěru, často jím opávanému¹ zejména: „vlast“, „stát“ — to jsou svého druhu „piroh“, k němuž míří i hrabivci i karieristé a všichni, komu se nelení; všichni mají na mysli jedno: urvati si z toho pirohu co možná největší kus. Hrabivost, praví Saltykov, „slila se nyní se všemi řemesly, z jejichž nositelů jedni jsou stavěni za kladný příklad spolehlivé činnosti, jiní pak, ač nejsou dáváni za příklad, přece slynou ve veřejnosti pod jménem milých „čtveráků“, a proto „dokonce i velmi jemný pozorovatel sotva dovede přesně určit, kde se končí spolehlivost a začíná hrabivost“². Lupičství, ztrativší

¹ Na př., „Kruglyj god“, hl. 2; „Gospoda Taškentcy“. „Dněvník provinciala . . .“ a j.

² „Děti Moskvy“, hl. II.

karakter své kasty, „se spletlo zvláštním způsobem se spolehlivostí“, stalo se velmi složitým a nevystižitelným.

Jakmile pozbyl pro hrabivce významu motiv sociální (poměr občana ke státu, povinnost k vlasti), ztratily podobně svou moc i představy morálních vlastností. Dříve, třeba zřídka (praví satirik), dokonce uprostřed i nejzkaženějších lidí, bylo možno ještě slyšet slova: „velkodušnost, svědomí, povinnost“; nyní jsou dokonce vyškrtána ze slovníku vítězných lidí¹. Dokonce takové prosté slovo jako „svědomí“ jeví se nepochopitelným pro hrabivce a vzbuzuje výsměch a pošklebky; na lásku pak, sebeobětování ani se nevzpomene: hrubé hmotné výpočty stojí vysoko nade vším, a kdo by se pokoušel probuditi v lupičích mravní cit, zdál by se Don Quijotem. Kradou tak proto, že nemají svědomí, protože mravní cit zhrubl a zmizel.

Jednou z nejvážnějších příčin rozvití hrabivosti je t. zv. „zchudnutí šlechty“. Začalo přibližně v době osvobození sedláků. Případy úpadku („zchudnutí“) naskýtaly se zajisté i dříve, ale jako osamělé případy, vzbuzené individuálními příčinami (marnotratností, neznalostí hospodaření atp.). Osvobození sedláků uložilo statkářům vážnější úkol: bylo třeba postarati se o to, aby sami zařídili své bytí. Postavení bylo těžké: většina statkářů neměla nijakých speciálních vědomostí ani o selském hospodaření. Potvrzení o výkupu, která dostali za osvobozené sedláky, nemohla nahraditi tu neustálou bezstarostnou rentu, jekou byla zdarma vykonávaná selská práce: zvyk sytého, prázdného života byl ještě silný. Když se počaly odhalovati první příznaky blížícího se úpadku nebo „zchudnutí“ („oskudnění“), t. j. když bylo jasno, že „potvrzení o výkupu“ nemohou statkářům zajistiti spokojeného života, počíná se jejich stěhování do Petrohradu. Mají za to, že se tam „zařídí“, t. j. buď dostanou nějakou výhodnou službu (se solidním služným) nebo získají koncesi na výstavbu železné dráhy nebo na využití přírodních bohatství země atd.

Saltykov vylíčil v XI. hlavě „Dněvníka provinciala v Petěrburgě“ zážitky ruské šlechty této doby. První zjev, který se objevil po 19. únoru 1861, byl satirikem formulován takto: „životní

¹ „Dvorjanskija melodii“ („V srédě uměrennosti i akkuratnosti“, IV.).

houževnatost ideálů nedávno zrušené minulosti“, jinými slovy, životní houževnatost zvyků epochy nevolnické (o čemž Saltykov často hovoří ve svých pracích). Dále nová etapa: „nejasnost cílů, jimž by mohly býti přizpůsobeny zbylé ideály“. Skutečně, se změnou dřívějšího životního zařízení po osvobození sedláků starých, ideálů nevolnictví nebylo zřejmě lze životu přizpůsobiti. A zde pramení třetí složka: „poznání prázdnoty života a nemožnosti k něčemu se přimknouti, někde hráti činnou úlohu“. Tuto myšlenku objasňuje autor těmito slovy: „zrušením nevolnického práva od nás odešla práce. Nejen práce zadarmo, kterou s sebou přinášelo toto právo, ale práce vůbec“. Do zemstva statkáři nechtěli choditi, neboť neměli potřebných vědomostí. K volbám za smírčí soudce se nemohli rozhodnouti: „nejen, že neznáme zákonů, ale nedovedeme rozumně spojit dvě fráze“. Přišla nuda a s ní uvědomění si prázdného bytí, konečně vážné obavy o svůj finanční stav. A tak statkáři valem se hrnou do Petrohradu: „pořád se jim zdá, nebude-li tam lehčeji? Nestane-li se nějaký zázrak? Nepodaří-li se přilepiti se aspoň k okraji nějaké koncese? Potom prodati své podnikatelské právo a hajdy do ciziny, do lázní“. K tomu ještě pokusy těch statkářů, kteří objednali drahé zemědělské stroje, zkoušeli vésti racionální hospodářství, končily se ve většině případů nezdarem: a tak jediná cesta — jediná naděje: — do Petrohradu! „Dněvník provinciala v Petěrburgě“ začíná se obrazem toho, jak „celá gubernie“ jede do Petrohradu. Ubytují se po svém příjezdu v nejlepších hotelích, a pak začínají starosti: tu navštěvují vlivné známé s prosbami o pomoc a podporu; tu se potloukají po různých kancelářích, doufajíce, že dostanou potřebné informace, ale místo informací slyší jen pochvaly herečky Schneiderové, kterou byl tehdy nadšen „celý Petrohrad“; tu konečně hostí „potřebné lidi“ v různých restaurantech a sadech za městem, nebo prostě odpočívají v divadlech i šantánech po únavném celodenním běhání. Ale čas ubíhá, „potřební lidé“ jeví se ve většině případů lidmi nemajícími vůbec vlivu, poslední peníze se vyčerpávají, a úplně zničený statkář kdesi mizí: spouští-li se na „dno“ sídelního města, nebo jde zpět na svůj zničený statek, aby tam vlekl své polohladové žití, — není-li to totéž? Koncese a nájmu nedostane se jemu, naivnímu provinciálu, nýbrž tomu, kdo zná skutečné cesty

k získání pozemských blažeností: „zrodil se nový typ činný, ne však s novými ideály, ale se starými, v něž pro změnu zásady ‚právu mému nepřekážej‘ vpuštěn lehký pramének nečinnosti a hrabivosti. Jsou to lidé, proniknuti přesvědčením, že nesvědomitost a tupost rozumu jsou povolány obnovit svět...“ Tento nový typ jest „chišník“ (hrabivec, lupič), pokračující ve staré tradici, ale s novou energií: on taktéž se snaží vydělat, jak se snažili před-reformní ziskuchtivci, ale rozvíjí silnější, horečnější činnost. „Hrabivec — toť pravý představitel naší doby (s výkřikem praví Saltykov)... Hrabivec vniká všude, zachvacuje všechna místa, dělá intriky, hoří závistí, nastavuje jiným nohu, snaží se. klopýtá, vstává a opět se snaží... Je to člověk, který má na jazyku jediné slovo, jediné sloveso ‚brátí‘. Poněvadž však je rozházeno mnoho věcí, přechází od nich zrak, oči se musejí daleko rozbíhat. S druhé strany rozmnožili se hrabivci nemálo a nejsou mezi nimi úkoly a práce přesně vyměřeny, — tu je pochopitelné, jak mnoho zloby vyvěřelo v těch srdcích, stále rozžhavovaných. Vítězství hrabivce je provázeno hněvem... Za hrabivcem mírně vystupuje čistý, skloněný ‚pěnkosnímatel‘ (sběrač smetany); je to též hrabivec, ale menších rozměrů. Je to úctyplný šplhavec, u něhož ‚sladký zvyk žítí‘ zaclonil ostatní motivy bytí. Je to sladce cvrlikající oslavovatel hrabivosti, uznávající v ní jedinou zákonnou formu života; natahuje chvějící se ruku po zisku. Je to nesvědomitý člověk, ne proto nesvědomitý, že by uvědoměle konal nesvědomité činy, ale proto, že nemá jasného ponětí o lidském svědomí.“

Svůj „Dněvník provinciala v Petěrburgě“ končí Saltykov detailním přirovnáním hrabivce k „pěnkosnímateli“. Nesleduje ho ve všech podrobnostech, poznáváme, že v konečném závěru hrabivec jeví se tvarem hrubším, lakomým, skoro plachým. „Pěnkosnímatel“ je vzdálen primitivní hrubosti hrabivce, ale je velmi nersrdečný a ve svých činech opatrnější a účelnější, zato časem nejen mstivý a zlý, ale dokonce i krutý.

Takoví jsou „noví lidé“, kteří zaměnili staré panstvo, a ježto dovedli se přizpůsobiti novým poměrům a okolnostem života, nechovají ilusí o budoucím, začínajícím boji a jsou jim zcela neznámy jakékoliv humánní city; celá jejich morálka směřuje k egoismu. Je proto jasno, jaké zlo, namířené proti společnosti, oni představují.

Naivními dětmi stávají se v srovnání s nimi lidé typu Prokopa (hrdina „Dněvniku provinciala v Petěrburgě“): Prokopi to jsou poslední ze starého panstva, lidé milující chutně pojísti, dobře popít a vůbec obklopit svůj život příjemnostmi, podle chuti starých: „buvons, dansons, chantons et aimons“.

I do Petrohradu jezdí Prokopi za účelem „urvatí“ tam něco na účet těchto mírných cílů života: jestli se zdaří „urvat“, probíjejí rychle to, co urvali, a jestli se jim plán nezdařil, stihá je svrchu uvedený osud jim podobného starého panstva: tu zmizí, odejdou se scény. Jejich doba zašla, a oni nejsou hrdiny epochy (třebaže počtem je jich více než hrabivců), ale hrabivci a „pěnkosnimateli“, a správně prohlašuje satirik: „my prožíváme dobu, která nepochybně představuje pozoruhodně úplné uskutečnění vítězné hrabivosti“¹.

Nejnepříjemnějším zjevem mezi hrabivci jsou „taškentci“. Saltykov objasňuje², že výraz „Taškent“ zde nelze chápat v doslovném geografickém smyslu: kdyby všichni „taškentci“ našli útulek v reálném Taškentě, mohlo by se říci, že „Taškent je země, obydlená „taškentci“, kteří se pro svou nepotřebnost z Ruska vystěhovali“. Tomu však tak není, neboť „zdaliž možno přesně říci, kde počínají a kde končí hranice našeho Taškentu? Nežijí-li „gospoda taškentcy“ uprostřed nás? Nepotulují-li se ve stádech vesnicemi a městy našimi?“

Jde o to, že v době let 70. pro značnou část ruských úředníků byl skutečný geografický Taškent lákadlem, jako místo, kde možno zlepšiti špatné peněžní záležitosti: úředníci v Taškentě dostávali zvýšené služné, měli výsady na pensi, dostávali ji po vypršení zkrácené doby služební, a co hlavní, při veliké vzdálenosti a nadto při malé kultuře tamějšího obyvatelstva, mohli i provádět širokou administrativní libovůli a bráti úplatky, — slovem, beztréstně jednat tak, jako jednávali úředníci v době před reformami. Hanebné činy těchto průkopníků ruské civilizace v Asii zavdaly Saltykovu příčinu užití výrazu „taškentci“ pro označení hrabivců, u nichž slovo „žráti“ označuje všechny vyšší

¹ „Dvorjanskija melodii“ („V srědě uměrennosti i akkuratnosti,“ IV.).

² „Gospoda Taškentcy,“ I.

snahy života. Saltykov považuje za taškentce, pokud možno pozorovati, ne prostého hrabivce, nýbrž takového, který pro ukojení své lačnosti především užívá prostředků administrativního jednání. Takoví na př. taškentci-civilisátoři považují úřad prostě za prostředek pro zlepšení špatných poměrů majetkových („Gospoda taškentcy,“ hl. II.); takoví jsou i taškentci-ochránci, t. j. špiclové (tamtéž, hl. III.), ochotní za peníze ke všemu; takoví jsou konečně „taškentci-přípravné třídy“ (tamtéž, hl. IV.), jejich představitelé, podle líčení Saltykova, jeví se příkladem výchovy budoucích taškentců. Zde jsou i Kolja Persijanov, který vypracovává ve škole všechny úkoly budoucího hejska s jedné strany, a reakcionáře-administrátora se strany druhé; zde i „kat“ Chmylov, syn náčelníka okresní policie, zvyklý od dětství pouze tomu, že nejlhavnější v životě je „žrát“, a toužící pouze po co nejrychlejšímu uskutečnění hesel „urvat“ a „žrát“; jest zde dále Miša Nagornov, jemných mravů, toužící po kariéře advokáta, aby „dřel kusy“, t. j. bral ohromné palmáry od klientů, a jsou ještě jeho přátelé s podobnými přáními; jeden z nich — Tonkačev — už se stal advokátem a dobře se mu daří; je zde nemálo i jiných podobných typů. Saltykov však sám vyznává, že nevyčerpal všech druhů typu taškentců, na př. nevyličil taškentce-pedagoga, taškentce-filantropa atd. Samozřejmě však je taškentec-hrabivce většinou stavu úřednického, třebaže nic nevádí, aby taškentec nebyl i soukromou osobou, jestli jeho kapitál a drzost dají mu sílu, podobnou té, kterou dá úředníku jeho služební postavení. „Taškentci“ jsou ovšem svého druhu znamením doby, jeden ze smutných jevů epochy úpadku, jevů znetvořených sebou samými, ale docela přirozených za obecného úpadku mravnosti a občanských citů¹.

¹ „Mravy vytváří Taškent na každém místě; bývají v životě veřejném minuty, kdy Taškent násilně klepe na každé dveře a nastupuje do nezbytné fronty u každého žití. To se cítí zejména v dobách, které zvykli jsme nazývati přechodnými. Možná, že tehdy se to zejména cítí, protože v podobných minutách vedle Taškentu rodí se cosi podobné občanství, cosi připomínající člověku možnost volně se pohybovat... pomalinku, milostiví pánové, potichounku! Možná, že je to ‚něco rodícího se‘, ‚něco naznačující,‘ co dělá zvláště nesnesitelnou bolest při pohledu na přece existující Taškent?... Já vím toto: že nikdy, dokonce ani v nejlhubší smutné historické epoše nelze si představití takové množství lidí zoufalých, lidí ‚máchnuvších rukou‘, jako je jich v epochách

Jiný druh typu hrabiveců je „špinavý“ („čumazyj“), t. j. hrabivec vesnický, jinak zvaný „kulak“ (kefas). Jest to nový rodící se typ, který vítají „ochranitelé“ a publicisté zpátečnictví, neboť on jest „sloup“, t. j. nadějná síla; v jeho osobě se uskutečňuje dozor nad nespolehlivými elementy, dozor tak milý ochráncům-profesionálům a kterého se ochotně ujímá nepoddajný a hbitý „špinavý“ člověk“; neboť na konec se on jeví publicistům ochranného tábora jako živé vtělesnění principu vlastnění, principu rodinnosti, který je živlem státotvorným, o jejichž podporu tito publicisté se tak starají¹. A „špinavý“ pracuje: pozoruje a donáší zprávy o svých pozorováních policii², dostává instrukce od okresních policejních velitelů³ a vůbec považuje sám sebe za pořadatele vesnického života. Kdo však je ten nový hrdina dne? Odpověď je velmi jednoduchá: všichni ti Děrunové, Kolupajevové, Strělovové, Prochorovové a jim podobní jsou ve vesnicích obyčejně domácí lidé a zřídka kdy přistěhovalci. Svou činnost začínali drobným nepozorovatelným okrádáním statkářů, u nichž sloužili, jindy drobným překupnictvím, t. j. jakoukoli cestou, která dávala možnost nahromadit trochu peněz, aby mohl otevřít hospůdku a další šlo už hladee: krčmář opíjel sedláky, přijímal plat nejen na penězích, ale i na věcích a plodinách (ovšem za směšně nízkou cenu); krčmář jevil se lichvářem, držitelem zájezdného dvora. Hromadil stále více a více peněz, začínal kupovat ornou půdu, lesy i statkářská sídla. Nedbaje nadávky „kulak“, „krovopijca“ atp., šel neúchylně a věrně za hospodářskou nadvládou nad celým okolím, stával se silou, před níž se chvěla nejen selská správa, ale které se báli i policejní úředníci, s níž počítali drobní i větší statkáři. Ovšem, tito představitelé nové venkovské buržoasie byli jedním ze živých představitelů typu hrabivce, a v nich Saltykov pozoroval veliké zlo pro Rusko. Toto zlo bylo zejména proto úžasné, že předmětem jeho stala se nejpočetnější a současně nejbezpečnější společenská třída selský lid: nevědomost a utištění selského

přechodných. A řadou zoufalých — kolik lidí, kteří vše zapoměli, vše v sobě umrtvili... kromě nekonečného apetitu!“ („Gospoda taškentcy,“ I.)

¹ Srovn. „Uběžišče Monrepo“, V.

² „Blagonaměrennyja řeči“, II.

³ „Uběžišče Monrepo“, III.

lidu, pradávňý zvyk podrobiti se silnějšimu vedly k tomu, že oni upadali do okovů nového otroctví, otroctví hospodářského, které v mnohých směrech bylo úžasnější dokonce než otroctví nevolnické. Proto volání Saltykovovo, že „jde špinavý!“ byla silnou výstrahou, vyvolanou vážným nebezpečím, které přinášela vesnici činnost kulaků.

Nutno se zmíniti, že Saltykov nebyl sám v zobrazování šlechtického ochuzení a vzniku hrabivců různých typů; stál však v čele ostatních současných spisovatelů, zápasících podobně jako on, proti těmto zjevům. Z dosti značného počtu literárních výtvorů tohoto obsahu uvedu pro srovnání aspoň několik období.

Tak u N. A. Někrasova najdeme ozvěnu většiny těch zjevů, které vzrušovaly Saltykova. Na příklad v „Nědavném vremeni“ („Nedávné době“) jsou uvedeni ti, kdož byli nespokojeni reformami: „gubernátoři zbavení míst, zemědělstí-šlechtici stisnutí, zehudli „otkupščíci“ (nájemci prodeje lihovin), karbaníci zničení...“¹ Na druhém místě² básník praví, že „provincie pustne: města jsou objata snem, náš zemědělec chudne, šlechtic svěsil hlavu...: Narodivší se kulak potlouká se vesnicemi drobnými krůčky, jako zvíře, vymačkává čtvrtuple, vytlouká nedoplátky, ničí do posledního groše; úplatek neviditelný, úplatek loví každá duše!“ Dále Někrasov, podobně jako Saltykov, obviňuje hrabivce: „Neriskují hlavu, tito rytíři země rvou co možno, lidem i eráru: získat právo na pořezání státních lesů, zpusťošit je a vyměnit mužikům půdu — toto jest úkol „partisana“...“³ Stud a svědomí zapomenuty: „groš u nových pánů stojí výše, než stud i zákon; dnes stýská si jen ten, kdo neukradl milion“⁴. Jako Saltykov, tak i Někrasov předvidá příchod hrabivce: „Hoře! Hoře! Smělý hrabivce vedral se do zástupu! Jak by nevědomá Rus v boji obstála“⁵. V „Sovremenicích“ dokonce nacházíme⁶ rodinnou tragedii, podobnou té, která se odehrála v rodině Razumova („Bolnoje město“

¹ „Úplné vydání básní“, sv. I., str. 521 (vyd. 9, z r. 1905).

² „Sovremenniky“ („Současníci“), tamtéž, sv. II., str. 373.

³ Tamže, str. 375.

⁴ Tamže, str. 397.

⁵ Tamže, str. 402.

⁶ Tamže, str. 406—408.

Saltykovovo): syn „hrabivce“ Zacěpina nemůže se smířit s činností otcovou a končí svá studia, jsa polohladov, ale na svůj účet; přece však, když v jeho přítomnosti nazvali jeho otce zlodějem, dovede záležitost až k souboji, při němž hyne. Vůbec tato dvě rozměrná díla Někrasova („Nědavněže vremja“, r. 1871 a „Sovremenniky“, r. 1875), jakož i jiné drobnější básně, dají ještě mnoho látky, charakterisující epochu let 70. taHy, podobnými Saltykovovým.

V publicistických náčrtech K. M. Staňukoviče¹ též najdeme řadu pozorování, plně souhlasných s názory Saltykova. Tak, on poznamenává, když mluví o advokátech, že „dokonce jejich jméno stalo se nadávkou nejen na jevištích, ale i ve skutečném životě, zejména v zákoutích“². Staňukovič zná též ve skutečném životě i hrabivce i taškentce, třebaže nepoužívá těchto výrazů v tom smyslu, jak jich užívá Saltykov; tak v črtě „Makar Ivanovič“ nacházíme celý projekt budoucího zařízení sudby našich „menších bratří“³, t. j. Bulharů; v tom projektu měli býti oblaženi Bulhaři všemi ruskými zařízeními až po tajnou policii; samo sebou se rozumí, že nějak se měl přizívit i sám autor projektu. V črtě „Včerašnije dni“ („Včerejší dni“) Staňukovič hovoří o ochuzení šlechty po tom, když byla vyjedena „výkupná potvrzení“ a statky dány do zástavy; přišla doba výdělků a hrabivců: úplatek přešel do říše minulosti a zaměnil se za kulturnější „výrazy“: „procent, komisi, podílů“ atd. Přišly koncese a dodavatelství: „oves, seno, podrážky, pušky, suchary, mouka, vagony, koleje, parníky, lodí, akcie, obligace, stříbro i měď, skutečné i falešné asignace -- vše se hodilo. Nezůstalo ani jednoho nedotknutého místa... „Ci-vi-li-sa-ce“, jak ji rozuměli všichni, kdo s ní sbírali smetanu, — civilisace počala dělati takové ohromné pokroky, že soudní úřad byl nucen požádati o zvýšení počtu úředníků pro prokurátorský dozor i pro personál vyšetřujících soudců“⁴. Staňukovič ví i o udáních a věnuje jim i úpadku literatury celou črtu „Ošalevšij čitatel

¹ „Úplná sbírka děl“, sv. 7.: „Obrázky života společnosti“ (r. 1907. vyd. A. F. Markse).

² Tamže, „Včerašnije dni“, str. 45.

³ Tamže, str. 12—13.

⁴ Tamže, str. 45—48.

i donosy“, — „Spletený čtenář a udání“¹. Právě citované črty Staňukovičovy vztahují se k r. 1877 a 1879: ovšem výraz „sbírání smetany“ vzniklo pod vlivem Saltykovovým, ale jinak je Staňukovič ve svých pozorováních plně samostatný a jen zřídka zabíhá do satirického tónu, soustřeďuje svou pozornost ne tak na výklady a vysvětlení (jako Saltykov), jako spíše na sbírání faktů. Život, reální skutečnost očividně odhalují před ním tytéž zjevy, jako před Saltykovem.

Zejména však živou paralelu a překvapující shodu se Saltykovým ukazuje S. N. Terpigorev, který psal pod pseudonymem Sergěj Atava. Jeho črty tiskly se v týchž „Otěčestvenných zapiskách“, kde pracoval i Saltykov, a mnozí čtenáři dokonce měli za to, že S. Atava jest pseudonym M. Saltykovovo. Dnes ovšem těžko stanovit, nebyla-li místy vinna touto shodou redaktorská tužka Saltykova; vliv Saltykova však byl tak silný, že možno připustit i druhou možnost, že Terpigorev nevolky napodoboval znamenitého satirika a vpadal v jeho tón. Črty Terpigoreva otištěny byly v „Otěč. zapiskách“ r. 1880 a v r. 1881 vyšly jako samostatné vydání, pod společným záhlavím „Oskudčnie“ („Ochuzení“), ve dvou dílech, při čemž měly takový úspěch, že už r. 1882 vyšlo druhé vydání, které se rozšířilo tak rychle, jako první. „Cena těchto črt (praví Skabičevskij) záleží v jejich upřímnosti a pravdivosti. Učiní na vás takový dojem, jako byste besedovali s kajieným šlechticem, který se zcela upřímně zpovídá před vámi z hříchů, zděděných po otcích a dědech“².

A skutečně, Terpigorev sám praví v předmluvě, že se necítí umělcem, a že jemu jest nejdražší ze všeho, aby jeho „obrázky byly co možná nejvěrnější skutečností a aby osvětlení jejich bylo též co nejskutečnější, věrné“. To se mu podařilo, že nelze lépe. Před čtenářem se rozvíjí obrázek ruské provincie: mluví se o tom, jak přišlo osvobození sedláků a jaké úkoly přineslo statkářům, podle mínění statkářů samých³, úkoly skutečně reálné, a ne ty vysoké

¹ Tamže, str. 137—152.

² Skabičevskij: „Istoria novějšej ruskoj literatury“, vyd. 3, 1897, str. 325.

³ „My jasně uviděli a pocítili, že jsou před námi dvě úlohy. Za prvé, my musíme, jak jen možno a stůj co stůj chytře zachránit aspoň to, co „nám ponechali“, co „nám nevzali“, t. j. odevzdat mužikům co možná nejméně půdy

úkoly služby národu, o nichž mluvili liberálové v městech. Dále jest se vyznati z toho, že „potvrzení“ výkupů zmizela velmi rychle, že „racionální hospodářství“ se nezdařilo, a že se započal pohyb statkářů do Petrohradu. Pohyb ten se motivoval rozličně: buď přáním „odpočinout“, nebo nutností „vychovávat děti“. Avšak opravdové příčiny snahy do Petrohradu byly jiné: někteří, nemnozí, pravda, měli úmysl žít nějakou dobu v hlavním městě podle své chuti v rozkošném životě, většina však toužila po tom, aby se nějak zaopatřili, nějak hodně výhodně, na př., dostali místo v bance, dostali podíl na nějaké koncesi atd.¹ Činnost provinciálů v Petrohradu jest podána Terpigorevem dokonce o hodně šíře, než u Saltykova: zde jsou podrobně popsány a názorně podány nově otvírající se banky, a honba za podíly v různých podnicích s nevyhnutelnými obědy a večeřemi, jimiž hostili „potřebné lidi“ a prostředníky různého druhu, a nevyhnutelné rozladění, když se pak prostředníci jevíli jako taškáři nebo padouši a neplnili svých slibů; stejně líčí autor plány a naděje na využitkování rašelinišť a dodávky uhlí pro ministerstvo námořnictví, stavbu ohromných eihelen atp., které se nezřídka objevily fantastickými. Nechtěje hromadit citáty, omezují se na jediný: „To byla taková doba (píše Terpigorev), když se do Petrohradu sjížděli z celého Ruska zchudlí statkáři a

jako „náděl“, a při tom hleděti, aby ta odvedená půda byla nejspatnější a nejvzdálenější. A za druhé, musíme hospodaření přizpůsobiti novému stavu věci.“ („Oskudenie“, svaz. I., vyd. 2., r. 1882, str. 21—25.)

¹ Poznamenejme, že éra staveb železných drah se započala carským výnosem 27. ledna 1857, kterým „soukromé iniciativě“ ponecháno bylo hodně volnosti při budování železných drah. To způsobilo příliv soukromého kapitálu, organizaci bank, akciových podniků atp., a vzrůst energiických podnikatelů, typu hrabivců. Dílo postupovalo, stále se rozvíjelo, a v letech 70. se jeví už takový obraz: „ministerstvo drah (píše současník) na počátku 70. let se jevílo střediskem, v němž se soustředil všecken shon železniční horečky, ve vši její výhni. Tehdy se už pronášela jména železničních hrabat Monte Christů, všera žebráků, dnes milionářů. Nikdo nemohl pochopit, proč takoví lidé, jako Mekk, Derviz, Gubonin, Bašmakov a jiní, kteří neměli dříve ani groše peněz, ani vědomostí inženýra, chápali se koncesí s celou silou, a za 2—3 roky stali se milionáři. Koncese vydávaly se za takovou průměrnou cenu za verstu, že v kapse přebylo okolo 50.000 rublů z versty. A 500—600 verst koncese znamenalo kapitál 25—30 milionů rublů.“ (P. Berlin: „Russkaja buržuazija v staroje i novoje vremja“, Moskva, 1922, str. 118.)

přivázeli s sebou poslední drobtý, které jim zbyly z jejich prodaných Ivanovek, Sosnovek, a zde je projídali nebo zde je mámili od nich různí světoběžníci a komisionáři. To byla velmi zvláštní doba, která už nikdy více se nebude opakovat. Takovou směs hlouposti a naivnosti a při tom však chtíčů nejziskuchtivějších, nejspinavějších, těžko si představí ten, kdo neviděl a neznal společnosti, která se sjela do Petrohradu¹. „V těch slovech v podstatě krátce shrnuto vše hlavnější, co bylo pověděno o té otázce i samým Terpigorevem i Saltykovem i jinými současníky a, jak vidět, není zde různosti v mínění.

Je zajímavo, že Terpigorev nejen podobně jako Saltykov, vyzoboroval zrození nového typu „špinavého“, t. j. vesnického „kulaka“, ale šel ještě dále, postřehnuv po osvobození sedláků jevíci se tendenci kupců přiblížiti se sedlákům: „My s údivem a dokonce s jakýmsi bolestným citem v srdci počali jsme zjevně pozorovati, že všechny jejich (kupců) sympatie nejsou na straně naší, nýbrž na straně mužiků. Počneme si stěžovat třeba Jermilovi Antonovu na své postavení, počneme vyprávěti, jak lid učinili „rozpuštěným“, a on poslouchá, poslouchá, škytne a praví: „velikou milost darovali lidu“.“ Terpigorev objasňoval to tím, že mnozí kupci pocházeli z propuštěných mužiků a proto více sympatisovali s mužiky než s panstvem³. Mohl býti správný tento předpoklad, nebo i druhý, že stavše se představiteli nové vesnické buržoasie, kupci předvídali, že po reformě většina statkářů vystěhuje se z vesnic, a proto se snažili včasné zaujmouti postavení po boku selského lidu, jakožto budoucího předmětu svých vydřidušských pokusů.

O „špinavcích“ mohli však lépe vyprávět ne Terpigorev, nýbrž ti beletristé, kteří se věnovali poznávání národního života,

¹ „Oskuděnice“, díl II., str. 329.

² „Oskuděnice“, díl I., str. 103.

³ Objasnění toto nachází oporu ve slovech největšího z představitelů buržoasie, proslulého „otkupščíka“ V. Kokorěva, pronosených v řadě řečí na různých banketech a schůzích v době před samým osvobozením sedláků. Kokorěv navrhoval kupcům účastniti se vytváření osudu sedláků po osvobození, odvolávaje se na to, že mnozí kupci pocházejí ze selského prostředí. Řeči Kokorěva vzbudily jistý poplach v administracních úřadech, jako řeči „dráždící vášně“. (Viz P. Berlin, op. cit., str. 108—110.)

jako na př. Levitov, Naumov, Zlatovratskij, Glěb Uspenskij. Omezím se pouze na posledního, ježto nejpilněji a nejživěji zobrazuje všechny stránky národního života.

Glěb Uspenskij podává nám jednak jednotlivé obrázky vesnických „hrabivců“ (na př. Michaila Petrova¹ v črtách: „Iz děrevenskago dněvníka“), jednak i obecný obraz vesnického života a poměrů pomáhajících „kulakům“.

Především Uspenskij ukazuje, že při chudobě a nevědomosti sedláků, potřebuje vesnice nejvíce takových lidí, kteří by se mohli jako lidé kulturní oddati zcela vesnici, aniž by pomýšleli na nějaký materiální zisk; to měli býti lidé, přesvědčení o tom, že pro ně není jiného místa pro využití jejich vědomostí a jejich rozvoje, mimo vesnici². „Nyní pak (píše Uspenskij), když na vesnici není člověka, který, jsa vzdělanější a rozumnější, a znaje vesnický svět, se rozhodl vydělávat suchý krajíc chleba svými vědomostmi, jak vydělává jej kněz modlitbami, nyní však každý myslící obyvatel vesnice nepředstavuje si spasení v ničem, než v balíku peněz za řadry^{3,4}“.

Ježto takových sebezapíravých lidí ve prospěch národa nebylo (až na nepatrné výjimky), a proto též nebylo, kdo⁴ by vedl sedláky, sedláci přirozeně našli pouze jediné východisko svých bēd a neštěstí v nahromadění peněz, což dávalo aspoň stín naděje ne-li na neodvislost, tedy aspoň na život poněkud snesitelný. Odtud přirozená snaha sedláka po penězích a přeměna v „buržuje“ těch, kterým se podařilo sehnat značnější částku peněz. „Vedeme-li okolo Moskvy kruh poloměrem asi čtyři sta verst, dostaneme krajinu, v níž je stav sedláka a směr jeho myslí v obecných rysech určen snahou „získati peníze“, pouze získat peníze a nic víc⁵“.

¹ „Sebrané spisy Gl. Uspenského“, 4. vyd., 1897, sv. II., str. 69–74.

² Tamtéž, str. 81.

³ Tamtéž, str. 68.

⁴ Pravdu měl očividně A. N. Engelhardt, který ve svých „Pismach iz děrevni“ úsilně zval inteligenci do vesnice: „Jděte na venek k mužku! Mužk potřebuje inteligenta. Mužk potřebuje zemědělce-agronoma; potřebuje zemědělce-lékaře na místě zemědělce-kouzelníka, zemědělce-učitele, zemědělce-porodníka. Mužk potřebuje inteligenta-zemědělce, osobně pracujícího na poli. Rusko potřebuje vesnice z inteligentních lidí.“ („Iz děrevni“, vyd. III., 1897, str. 532.)

⁵ Glěb Uspenskij, sv. II., str. 21.

Za takových poměrů je vznik kulaka zcela jasný. Když Uspenskij analyzuje zjev kulaka, zmiňuje se s počátku, že „kulaci nejsou zjevem cizím, nýbrž že je to zjev vnitřní, že to není skvrna, kterou možno vymazat, ale vřed, organický neduh¹“. Hlavním zlem, možná, není tento útvar sám, nýbrž smutná skutečnost, že vesnice proti němu nemůže postavit nic zdravého, rozumného, morálního, nic silného. Naopak, „kulactví“ nutno přiznat nepochybně užívání rozumu, nadání, talent: jinak by se „kulak“ nemohl pozvednout a zmocnit vlády ve vesnici. Bohužel, však rozum a energie „kulaka“ jsou namířeny ke zlu, k hrabivosti. Uspenskij pouze vytýká v povaze „kulaka“ jistou škodolibost vůči zničenému panstvu a uvědomění si spletenosti a nepořádků ve venkovské obci. „Kulak“ hromadí kapitál, straní se statkářů i selských nepořádků; je silný svým kapitálem, dovede používat svého vlivu, a časem je vážen statkářem i sedlákem, neboť je rozumný, sněhý a energický a mimo toho ještě i bohatý. „Zná všechny, rozumí všem vesnickým vztahům, může odpovídat všem a o všem. Je proto „sloupem“ vesnice a rádcem. Jemu náleží nejpřednější role ve vesnické společnosti².“ Možno-li co přidat, tu jen to, že „kulacká morálka“ je nová morálka, na základě jejíž vychovává se dorůstající vesnická mládež.

Zdá se mně, že by bylo možno omeziti se na literární paralely již uvedené a uznati, že mluvil-li Saltykov o hrabivosti, dotýkal se nejvýznamnějších časových otázek a dával těm otázkám takový význam, který vyhovuje potřebám skutečného života.

Třetím vážným zjevem, jevícím se v morálním úpadku epochy let 70., byla tehdejší literatura — přesněji periodický tisk (časopisy a noviny té doby). V ruské žurnalistice 70. let možno ukázat přesně určené seskupení orgánů tisku: směr radikální představovaly „Otčečstvennyja zapisky“, „Dělo“ a nedlouho vycházející „Slovo“ (1878—1881); orgány mírně-pokrokového směru byly: „Věstník Evropy“, „S. Petěrburgskija vědomosti“, „Golos“; mírně-konservativní směr měl orgán „Russkij Mir“ a zpátečnické — „Moskovskija Vědomosti“, „Russkij Věstník“ a „Grazda-

¹ „Malyje rebjata“ — „Malé děti“. (Sv. II., str. 280; viz ještě str. 278—284.)

² Tamže, str. 284.

nin“. (Jmenuji ovšem ne všechny noviny a časopisy, nýbrž jen ty, které v letech 70. měly určitý vliv nebo vůbec měly pozoruhodnou úlohu). Poněvadž v Rusku nebylo politických stran ani parlamentárního zřízení, proto se existence periodického tisku řídila týmiž podmínkami, za jakých žila ruská společnost. Proto ten „strach a třesení“, které vládly v srdcích ruských občanů, byly převládající náladou i v tisku, který musil se zmitati, jednati chytře a jak se vyjádřil S. Vengerov ve své rané práci¹, „přijímat eklektický charakter“. Tento eklekticismus, jenž však zůstal cizí radikálnímu tisku, pozoroval se v orgánech mírného tisku zcela jasně; na př. v jednom čísle „Věstníku Evropy“ objevil se docela neliberální „Obryv“ a stať Utinova proti ideovým snahám „Obryvu“; v témže časopise žili v míru hrabě A. K. Tolstoj, Polonskij, Glěb Uspenskij a Levitov, docela neshodující se ve svých politických a společenských názorech. Ještě pestřejší, než měsíčníky (jako „Věstník Evropy“), byly deníky: ty stály bližší, než měsíčníky zájmům obecnosti a nemohly býti zvláště přísné a důsledné, zejména ve výběru látky, protože jejich práce byla přísně vázána krátkou lhůtou. Největšímu vlivu mezi obecností těšily se „S. Petěrburgskija Vedomosti“, jejichž redaktor V. Korš omluvil se frází, již potom velmi často citoval Saltykov, „že naše doba není dobou širokých úkolů“. Vzpomeneme-li, že ministr Dm. Tolstoj odňal Koršovi časopis trestem za opoziční jeho stanovisko, dlužno uznati, že tento časopis měl v ruské veřejnosti jakousi zásluhu, tím spíše, že stál výše, než „Golos“, který představoval po zastavení „S. Petěrburgskich Vedomostěj“ ruský liberalism (až do svého zastavení r. 1880, taktéž za opoziční). Při stálém tisknutí a kárání se strany vlády, byl stav ruského tisku těžký, a často bylo nutno činiti kompromis, aby se zachránil život.

Saltykov, který často zakoušel útisk censury, věděl o životních podmínkách ruského tisku. Tím více protestuje proti škodlivým zjevům v oblasti literatury vůbec a zvláště periodického tisku. Saltykovu byl velmi drahý „titul literáta“, aby mohl mlčet o tom, co podle jeho mínění hanobilo literaturu. Přiznal se s hořem, že

¹ „Russkaja literatura v jeja sovremenných predstaviteľach“, část I., Petrohrad. 1875.

„molčalinstvo“¹ proniklo nejen do literatury, ale že se ve značné míře i vžilo. Zejména vzrůst literárního „molčalinstva“ vzal na sebe hrozivý charakter od té doby, kdy hlavní místo v literatuře zaujali ne literáti nýbrž různí ničemové². Koho ze svých současníků poctil Saltykov těmito jmény („ničemy“), není se těžko dohadnout; stačí prolistovati jeho „spisy“. Omezují se pouze na jediný úryvek z dopisu tónem svým mírnějšího: 10. XII. 1879 píše P. V. Anněnkovu: „Já v poslední době počal psáti o krásách umírání. Věřte, že je to svrchovaně upřímné. Já jsem literát odevzdaný a obětavý, a představte si, já dožil se „Moskovskich Vědomostěj“, „Novogo Vremeni“, já dožil se toho, že chápeš se „Golosa“, jako manny nebeské. Zdá se: jak možno užívat téže abecedy, jaké užívají „Moskovskije Vědomosti“, jak možno týmiž slovy hovořit? Vždyť vše toto, abeceda i slovník, vše to je hanebné, zasmrádlé, hodící se pro záchod! A hle, přece týmiž písmenami píšeš, jakými píše Citovič, týmiž slovy se vyjadřuješ, kterými se vyjadřuje Suvorin³, Markěvič, Katkov⁴!“

Úpadku literatury bránil se Saltykov úsilovně; vraceje se nejednou k této otázce a vzpomínaje „minulé doby“ (léta 40.—50.), ochotně uznává, že ony byly lepší, než epocha let 70.: lepší — protože tehdejší literatura přece, jak mohla, zápasila, neomlouvajíc se vytáčkami, neskrývajíc se za fráse o tom, že „naše doba není dobou vysokých úkolů“; lepší i proto, že tehdy do literatury nevnikalo tolik prospěchářů a přísluhovačů reakce, jako v epoše let 70. Saltykova přivádí na příklad v úžas (a právem) ta část tisku, která, místo aby byla „vychovatelkou a vůdkyní společnosti v jejím hledání ideálů budoucnosti“, ve skutečnosti jevila se „mírnitelkou a krotitelkou“⁵. V črtě „Trjapičinky-očevideci“ („V srédě uměrennosti i akkuratnosti“, III) podává Saltykov jedovatou satiru

¹ „Molčalinstvo“, t. j. rysy povahy osobnosti Molčalina, hlavního hrdiny veselohry A. Gribojedova: „Gore ot uma“.

² „V srédě uměrennosti i akkuratnosti“, díl I.

³ O Suvorinu téhož roku 1879 docela jinak se vyjadřuje a dokonce ho hájí K. M. Staňukovič. („Kartinky obščestvennoj žizni“, „Mir“, str. 105—108).

⁴ „Pisma“, str. 174.

⁵ „Itogi“ (1876). Zajímavost jest srovnati s tím, co píše o téže době a úpadku ruského tisku K. Staňukovič: „Ti licoměrnci, ti neotesanci, kteří by se byli v oněch (t. j. předešlých) dobách neosmělili pozvednouti svého hlasu, z bázně.

na tehdejší korespondenci z dějiště války; vyobrazuje, jak „Podchavlimovi“, první a druhý, vypravili se do války na vyzvání novin „Krasa Demidrona“ a prožívající čas v pitkách a skandálech, na vojnu vůbec nešli, ale stále vedli korespondenci z války.

Nejzajímavější ze všeho však přece jest satira na tehdejší literaturu v V. a VI. kapitolách „Dněvníku provinciála v Petrohradě“, kde všecek tehdejší tisk vyobrazen je v podobě „Vlného svazu pěnkosnimatelů“. Stanovy tohoto svazu autor obdržel od Menandra Prelestnova¹, redaktora „Nejstarší všeruské pěnkosnimatelnice“. Cíl tohoto svazu objasněn jest takto: „Z nedostatku skutečného činu a za účelem netráviti čas bez číkoliv škody, zřizuje se vědecky-literární sdružení pode jménem: „Vlný svaz pěnkosnimatelů“. Při tom byl dán výklad, že podle poměrů doby, před ruskou literaturou stály dvě možnosti: buď umřít dobrovolnou smrtí nebo rozvinouti se ve „Svaz pěnkosnimatelů“; byla zvolena druhá možnost, neboť „proč umírat, když jest ještě plodné obšírné kolbiště pro sbírání smetany? („pěnkosnimatelstvo“).“

A tak před námi stojí kompromis: místo čestné, dobrovolné smrti existence nesvobodná, omezená stanovami Svazu, svědčící o tom, že slovu i myšlence postaveny jsou hráze. „Smutek pocitů“, „cit naivní bezprostřednosti“², snaha po „ulehčení literátu, o jeho osvobození, od části pout, která ho omezovala“ (jako na př. od pravidel gramatických), - to je část znaků, které odlišují členy

že jejich přetvářka bude odkryta s takovou polemickou ozdobou, po níž už je těžko se pozvednout, - teď vycitili, že nastala jejich doba. Není směru, jsou novinářské krámký. Tón společnosti o tolik se snížil, jak se snížil hlas tisku. Tisk slouží zájmům kramářů, stal se ocáskem davu“ („Kartinky občestvennoj žizni“, 1877; „Včerašnje dni“, str. 39). Tamže (str. 37—39) Staňukovič velmi zle se vysmívá kramářskému poměru části ruského tisku v balkánské válce za osvobození, honbě za sensacemi, nedostatku principů. Ve stati: „Mir“ (1879) Staňukovič konstatoval, že táž část ruského tisku v době rusko-turecké války, místo aby rozněcovala skutečné sympatie k Bulharům, toužila pouze po rozšíření ruské državy: „noviny nebyly výraznou snahou nejlepších lidí společnosti, nýbrž ocáskem nestálého davu, který dnes křičí společně s novinami „burá“, a zítra plivne na tytéž noviny.“ (Tamtéž, str. 105.)

¹ Tímto jménem, jak je známo. Saltykov nazývá Val. Korše, redaktora „S.-Petěrburgskich Vědomostěj.“

² Tento cit autor nachází u učenců-„pěnkosnimatelů“, které kreslí pod různými pseudonymy: na př. „Neuvažaj-koryto“ — V. V. Stasov a j.

Svazu. Na rozdíl od všech jiných řemesel a zaměstnání, literát-pěnkosnimatel vůbec není zavázán míti jakékoli speciální vědomosti: může, aniž by škodil své reputaci, napsati ne novinářskou stať, ale „cosi jen stati se podobajícího,“ poněvadž logičnost a jasnost myšlení nejsou proň nijak zvláště závazné. Ještě více: jest třeba „nepropouštět ani jediné časové otázky a o všem souditi s takovou rozvahou, aby z toho nikdy nic nevyšlo“. Ovšem „vnitřní chvčňi“ jest jednou z povinností člena Svazu.

Ač byly sebezajímavější a duchaplnější stanovy „Svazu“, nemusíme ho dále citovat, neboť myšlenka M. Saltykova, nehledíc k zjevné karikatuře a zveličení, je už i tak jasná: ruská literatura změnila se ve společnost, která v sebezáchraně jest povinna vléci smutné bytí a přistupuje na kompromis mezi ideálem a skutečností, postupuje ve všem opatrně a vůbec snaží se vyhovět vrchnosti, ale před čtenářem zachovati tvář nezávislosti, hodnou spisovatele. Ovšem to je fakt smutný; ale hned vzniká otázka: Kdo je tím vinen? Saltykov souhlasí s tím, že „tu měl nemalou úlohu vnější útisk“¹, ale klade otázku, zda učinili představitelé literatury, když se už nebránili tomu útisku, třeba jen malý pokus jemu aspoň uklouznout. Je nutno uznati, že takového pokusu nebylo, že dokonce i v otázce sebeochrany literatura neukázala jednomyslnost a vstoupila prostě na kluzkou cestu moderního „pěnkosnimatelstva“. Počala se vyplňovat nudnými bezobsažnými výtvory; na místě o ideály budoucnosti zajímá se o přežitky minulosti; v těchto ideálech vidí dokonce škodlivé utopie a jí jsou dražší konkrétní fakta, ale pouze holá fakta, bez jakéhokoli osvětlení čili posouzení (poněvadž se nechce vydati obvinění z politické nespolehlivosti). Tato literatura ráda se blýská narážkami na liberální myšlenku, avšak vždy v dosti nejasné formě a beze všeho vysvětlování. Nakonec projevuje „způsobilost mluvit solidně a přesvědčivě samé nevyslovené nechutnosti“. V tom všem Saltykov vidí s hořem „všeobecné snížení úrovně myšlení“: „literární myšlenka ztratila jasnost a stala se neschopnou nejen podávati praktická řešení otázek života, ale dokonce určovat charakter i význam jejich“².

¹ „Dněvnik provinciala v Petěrburgě“, hl. VII.

² Tamže.

Saltykov obracel se vícekrát k tématu o úpadku literatury: mnohdy byl hotov vinit jednotlivé tvůrce literatury, hotov i nanášet barvy, avšak častěji viní obecné poměry ruského života¹. Možno myslit, že poslední objasnění bylo nepochybně daleko správnější. Vždyť ruská literatura tak dlouho byla v otroctví vlády, že nebylo lze žádati po literátech nijaké občanské mužnosti, ani uvědomění si vlastního důstojenství; instinkt sebeochrany byl silný — odtud kompromisy, které nemohly zachrániti situaci, neboť administrativní pokárání, až do zákazu vydávání, pronásledovala publikace nejen radikální, ale i umírněné.

Ovšem, nač o tom mluvit, kompromis je cesta nemorální, a Saltykov je v právu, když jej odsuzuje. Možno však, že, kdyby nebylo kompromisů, ruská společnost byla by měla jediné publikace Katkovovy a knížete V. Meščerského a neslyšela by ani toho slabého hlásku „přínkosnimatelů“, přes to přece oposičního, který přece vzpomínal aspoň poněkud na ideály epochy velkých reforem. A jestli byl kompromis, musely by hanba a stud za ně padati spíše na ty, kdo přinutili k němu literaturu, než na ty, kteří bojovali do posledního okamžiku (t. j. do zákazu vydávat), třeba i ve skromnějších rozměrech, než by si přáli.

Končícce rozbor třetí periody činnosti M. Saltykova, musíme opakovat totéž, co jsme pravili při probírání prvých dvou period: Saltykov se v každé době své literární činnosti s nejživější pozorností obracel k běžné skutečnosti a podle možnosti ji zachycoval; souhlasil při tom svými výklady se závěry svých současníků a správně oceňoval skutečnost tu ve svých zápisech o ni.

K čtvrtému a poslednímu období tvoření Saltykova patří: některé hlavy „Nědokončennych besed“ a „Sovremennoj idillii“ a pak „Za rubežom“ — „Za hranicí“ (1880—1881), „Skazki“ — „Pohádky“ (1880—1885), „Pisma k tětěnkě“ — „Dopisy tětě“ (1881—1882), „Pošečonskije razskazy“ — „Povídky pošečonské“ (1883—1884), „Pestryja pisma“ — „Pestré dopisy“ (1884—1886),

¹ Na př. v zakončení črty: „Pervoje nojabrja“ („Kruglyj god“) je vyjádřena myšlenka ta nejjasněji a nejurčitěji.

„Měloči žizni“ — „Drobnosti života“ (1886—1887), „Pošehonskaja starina“ — „Pošehonská minulost“ (1887—1889).

Toto období spadá do doby reakce vládní a společenské. Chceme-li býti přesni, třeba uvést, že začátek let 80. jako by předpovídal jakýsi úsvit po letech 70.: projevila se „diktatura srdce“ M. T. Loris-Melikova, počaly se vyskytovat pověsti o možnosti zavedení konstituce (ostatně velmi vzdálené a umírněné ve srovnání s konstitucemi západními). Dnes, jak patrně, možno považovat za dokázáno, že císař Alexandr II. několik dní před svým zavražděním skutečně se rozhodl dáti Rusku cosi podobného parlamentu. Avšak zavraždění cara, 1./III. 1881, mělo nejhorší následky: nejen všechny rozhovory o konstituci utichly, ale nastoupila i epocha reakce, skoro nejtěžší ze všech podobných epoch, Ruskem prožitých. Epocha ta, závisíc do značné míry vznikem a dlouhým trváním na vlivu K. P. Pobědonoseceva — tato epocha prakticky uskutečňovala jeho vůdcovské pokyny. Tak na př. vzdělávání lidí uznáváno bylo dokonce za škodlivé, nebo, jak myslili tehdejší vůdcové vnitřní politiky, „— odtrhujeme-li děti od domácího krbu pro školu s umělým cílem, zbavujeme rodiče a rodinu pracovní síly, která jest nutna k podpoře domácího hospodářství; děti to kazí, zavádí je do klamných vidin vysněného neb falešného vědění, odloučeného od života, podrobuje je svůdným obrazům marnosti, touhy po slávě, blikajících před zrakem“. Poněvadž „parlamenty jsou veliká lež naší doby“, po konstituci netřeba toužit. Ježto „v každodenním tisku kupí se jakási osudná, tajemná, veliká síla“ jistě svoboda tisku jest jen neštěstím. Vláda, jdouc touto cestou dále, postavila se na cestu nepříznivou vědě a škole, zemstvu, tisku, soudcům, inteligenci, jedním slovem — všemu, v čem se tak nebo onak jevil kulturní život říše. Nad říší se vznášel o poručnictví vlády v podobě řady omezujících a zakazujících výnosů, poručnictví vykonávané pomocí četnictva a policie.

Tento směr vládní trval skoro 25 let, do první revoluce; rovnoběžně s ním se rozvíjela reakce ve společnosti, usouzené a potlačované opatřeními vlády. Ostatně za epochu „absolutního umlčení“, či skleslosti společnosti počítá se deset prvních let (od roku 1881); v posledním desetiletí XIX. věku objevuje se marxismus a pozvedá do jisté míry náladu části veřejnosti, a počátkem XX. sto-

leti počíná se dosti patrné demokratické hnutí v širokých kruzích společnosti.

V tomto nejtěžším období pracovníci let 60. a 70. jeden za druhým mizejí ze scény: 1877 umřeli: Někrasov, Ogarev, Levitov, 1881 — Dostojevskij a Pisemskij, 1883 — Turgeněv, 1886 — Ostrovskij, 1887 — Nadson, 1889 — Saltykov a Černyševskij. Po ztrátě těchto buditelů, probouzejících v lidu uvědomění, pronikají do ruského periodického tisku nezásadnost a kompromis o rehabilitaci skutečnosti a smíření se s ní, a v tisku jeví se myšlenky, že život nutno přijímat, jak se podává, a že všechny iluze a touhy jsou hloupostí; dokonce se objevují v tisku panegyriky na reakci, jejich tvůrcové jsou ochotni dokonce řídit orgány vládní, bojující se „spiknutím“ („kramolou“). Tichne konec konců každé volné slovo, a bývalí idealisté počínají bruchet cosi pro sebe o nutnosti starosti o sebezdokonalení člověka, o významu „malých starostí“ a o nutnosti stupňování evoluce historického a společenského života. Doba 70. let nahrazuje se ještě horší dobou let 80.

Poslední léta M. Saltykova (umřel 1889), spadají do nejtěžšího období, kdy reakce vládní brala se ruku v ruce s nejtěžším utlačováním společnosti. Obracejíce se k tvoření Saltykova za toto období, musíme především poznamenati, že o b e c n ý d o j e m, vzbuzený touto dobou, podle slov Saltykových, byl těžký: jest to „divadlo obecné skleslosti, obecného hoře nad životem“¹, „život počíná býti nudný a těžký“², „život se sléhá pod břemenem maličkostí“. při čemž „maličkosti tvoří prostřední životní úroveň, které se fatalisticky podřizujeme“³; podstatu současného života tvoří skoro výlučně maličkostí“⁴, a maličkosti „zavrtávající se jako roztoč svrabový do organismu lidského, rozežirají a pálí... Není místa pro práci zdravé mysli, není volné minuty pro plodnou práci! Maličkosti, maličkosti, maličkosti vzaly do zajetí celý život“⁵.

¹ „Pisma k tetěnkě“. 3.

² „Pestryja pisma“. dopis 3.

³ „Za rubežom“. hl. VI.

⁴ „Měloči žizni“. Úvod, I.

⁵ Tamtéž, II. Saltykov pro přirovnání odkazuje na několik těchto zjevů. na př.: „strach před tím, co bude zítra“, potlačuje myšlenku člověka, poněvadž nejistota a těžké předtuchy paralyzují způsobilost člověka mysliti a pracovati:

Takový život je těžký, s ním jsou všichni nespokojeni a mnozí si stěžují: jeden prostě prožívá únavný pocit nudy¹, druhí se snaží vysvětliti si příčiny své nespokojenosti a upadají do strašného neladu, nejsouce s to vyjasnit si tyto příčiny objektivně bez jakékoli součinnosti osobních chutí a sympatií². Ostatně možno pozorovati, že pod útlakem obecných podmínek epochy zvětšila se nespokojenost s „tlachy“, v nichž se viděl kořen zla; jménem „tlachy“ („bredni“) rozumějí se liberální touhy a směry epochy let 60. i reformy, jakožto výsledky těchto směrů. Jedni myslí, že „nedoreformovali“, druhí že „přereformovali“³, ale všichni vůbec nadávají na tlachy⁴. Saltykov však shledává, že je možno, byť i jen částečně, ujmouti se „tlachů“: ve všech liberálních „tlachách“ vidí jediný společný princip — lidskost, a ta „lidskost vlévá do života balsám smíření, umí udíleti životu zmírňující tóny, vzdáliti „chvění se“ a učiniti život způsobilým rozvíjeti se“⁵. Saltykov je přesvědčen o konečném vítězství čestných lidí nad nenávisťníky lidskosti⁶, třebaže je přítomnost těžká. Proto jeví se to neustálé „chvění“, v němž jsme nuceni žíti v této těžké době⁷, ale Saltykov doufá,

svatá věda a osvěta jsou profanovány, neboť jsou „zapomenuty i osobnost pedagoga i charakteristické vlastnosti žáků“; nad školou „se vznáší těžce nivalisující ruka oběžníku“, stárajícího dokonale osobní ráz s učitele i žáka, dokonce i s učebných předmětů; škola sama není otevřena všem, na př. Žid se tam ztěžka dostane. Saltykov ukazuje, že pro Žida „je škola dobou těžkých žhavých zkoušek. Od mladických let vychovává v sobě Žid bolest srdce, prochází všemi stupni nepravdy, poníženosti a otroctví. Co se může z něho státi v budoucnosti?“ Jestli „není obecné spravedlnosti platné pro všechny, ani uznání lidské osobnosti, ani živého slova“, jestli „ideály, svoboda, vzněty duše — vše je zapomenuto, vše přineseno v oběť otroctví“, — jest přirozeno, že celý život stává se podlým a ztrácí svou mravní cenu. Toto převládání nízkosti v životě zobrazuje Saltykov alegoricky ve znamení dialogu „triumfující svině“ s pravdou („Za rubežom“, hl. VI.), přidav, že tato svině není z těch, které jedí lidi, ale taková, „která sama jí lidi“.

¹ „Pisma k tětěnkě“, 10.

² „Za rubežom“, hl. I.

³ „Pestryja pisma“, dopis 3.

⁴ „Pisma tětěnkě“, 1. a 2.

⁵ „Pisma tětěnkě“, 3.

⁶ Tamtéž.

⁷ „Za rubežom“, hl. VI. a VII.; „Pestryja pisma“, list 1. a jiné.

že přece „chvění“ toto bude přechodné a bude muset ustoupiti rozumnému žití plnému smyslu.

Takové obecné dojmy má Saltykov z období let 80. Co se týká zvláštností jednotlivých životních jevů té doby, Saltykov zde zčásti opakuje všechny předešlé motivy periody let 70., zčásti uvádí nové. Materiál pro oba motivy dodal sám život.

Zjevy období let 70., které přešly i do epochy let 80., jsou nám už známy. Největší zájem vzbuzují zajisté ty, které podlely v 80. letech jakýmsi změnám, ve smyslu, řekněme, přiostrění neboli zhoršení, t. j. ty, u nichž se rozvily jejich stinné stránky. Především nutno uvéstí vládní dozor nad osobností: „již chlapec bez kalhot“ řekl: „u nás, bratře, bez pravidla neuděláš ani kroku“¹; v „Měločích žizni“ autor zavrhuje předpoklad, „vytvořit pro všecko nepřekročitelné pravidlo“, zejména vzhledem k selskému lidu; předvidá, že při takové reglementaci „sama možnost samostatného rozvoje zmizí na dlouho“, a množství maličností změní se v „balvan“ a poválí se balvanem vpřed a vpřed, pokud neuvázne uprostřed dráhy a neučiní ji neschůdnou. Ten balvan učiní mnohé nešťastnými, při svém vzrůstu zavleče mnoho obětí do hrobu“². Netřeba ani připomínat, s jakou osudovostí se uskutečnila předpověď satirikova!

Vládní poručníkování vylučovalo jistě každou myšlenku nějaké samočinnosti společnosti, a na př. publicista mohl vždy narazit na hrubé okřiknutí: „Co je Vám do toho?“³ Aby omezovací tendence mohly lépe pracovati, puštěna byla do oběhu lež, tvrzení, že „základy státu jsou otřeseny“: to jest „kapitální lež, která má ukrytí všechny následující lži“⁴. A opravdu: jestli otřeseny „základy“, třeba učiniti opatření, jak odstraniti ty, kdož jimi otráslí, k upevnění základů. Taková opatření skutečně se ději: „nespolehliví“, podezřelí z „podvratných výkladů“ jsou pronásledováni, a dokonce už sama slova „podvratné výklady“⁵ vzbuzují úžas v srdcích obecnstva. Aby se ulovili „podvratní vykladači“,

¹ „Za rubežom“ (1880—1881), hl. I.

² „Měloči žizni“ (1886—1887), Úvod, III.

³ „Pisma k tětěnkě“, 4.

⁴ „Pisma k tětěnkě“, 2.

⁵ Srov. na př. „Sovremennaja idillija“, hl. XIX; 4 a 5 „Pisma k tětěnkě“: „Za rubežom“, hl. I a j.

proto žijí „serdecvědy“ (znalci srdce), prostěji řečeno špehouni, pronásledující všude nešťastného občana. Používání špehounů v tomto období se tak rozšířilo, že otravovalo život každého inteligentního člověka: tento fakt vzbuzuje u Saltykova nevoli a hořké žaloby. Považuje přímo za „zločin“ případy, kdy „z člověka, připustme, bloudícího, avšak v ideovém smyslu přece povýšeného nad obecnou úroveň, dělá se hádanka, a řešení té hádanky svěřuje se ničemovi“. Vždyť na udání špehounem závisí osud člověka, a může-li „nevědomý ničema“ pochopiti, co je nad jeho chápavost? Bude buďto donášet hlouposti, zkrouceniny toho, co slyšel, nebo, nemá-li už svědomí, počne lháti. Satirik je v právu, praví-li, že „zde nejde ani o obvinění a pronásledování, ale o šaškovství a dělání si bláznů“¹.

Kromě starostí vlády o dozor, přešel z let 70. do 80. ještě jeden zjev: je to vypracování různých návrhů, jak zamezit a přerušit „podvrtné výklady“. Tyto projekty staly se nyní jen daleko radikálnějšími. Jeden „dobrovolník“ na př. vypracoval projekt „obnovení“ s heslem: „To spěchá!“ Navrhuje zrušiti všecko: soudy, zemstva, dokonce i náčelníky újezdni policie a okresní komisaře; místo zrušených úřadů utvořit ze šlechty a statkářů institut opatrovníků a nadati je plnou vládní mocí, soudní, administrativní i policejní; hlavní starostí opatrovníků jest zaručovati spolehlivost. Druhý navrhovatel radí zaříditi institut „plemenných výrobců spolehlivých lidí“; vzhledem k literatuře pořizen „komplekt“ (numerus clausus) výjimečně spolehlivých spisovatelů, jichž by nebylo více, než 101². V těchto projektech formou karikatury podává satirik, jako v období let 70., „seslabení“ myšlenky, které v pojetí veřejných zjevů nemohlo dojíti dále, než k policajtskému hledisku.

Ovšem i to, co píše Saltykov o hrabivosti, jest opakováním a rozvinutím myšlenek o tomto předmětu, vyslovených ve výtvorech třetí periody. K této otázce se vrací Saltykov velmi často, neboť to byla jedna z nejvážnějších otázek ruského života. Viz na př. „Nedokončennyja besědy“, hl. IX; „Pestryja pisma“, list 5 a 8; „Pošechonskije razskazy, večer vtoroj“. a mn. j. Mezi

¹ „Sovremennaja idillija“, hl. XIX. Srov. ještě „Za rubežom“, hl. VI, a j.

² „Pestryja pisma“, list 8 a 3.

„hrabivci“ figuruje ovšem i „špinavý“, na př. „Drobnosti života“, Úvod, III, a tamtéž, č. I, 4, — „Mirojedy“ (pozíratelé vesnického lidu) a j.; jistou novotou jest zde pouze objevení se ve vesnici statkáře-kulaka Klubkova, který od ostatních obyčejných kulaků liší se pouze zlostí a skrývanou touhou pomstít se sedlákům za jejich osvobození od vlády statkářské. Připočteme-li k těmto „hrabivcům“ ještě advokáty, u nichž „maličkosti života“ se jeví jako dříve sháněním klientů a paluárů a žonglérstvím se zákony¹, — jest patrné, že většina zjevů 70. let trvá nadále i v období následujícím.

Jest proto zcela přirozeno, že jako tehdy tak i teď satirik (nyní ústy Kramolnikova) se táže: „Proč byl dříve stud a teď ho není?“ Jako by odpovídal na tuto otázku, vypráví Saltykov o jakémsi Pošechoncei čistého srdce, Andreji Kurzanovu, který učil všechny božsky žítí na základě této teorie o rozdělení pozemského blaha: „Podle zákona lidského každý okolo svého kousku chodí, ale podle božského — takto: tobě kousek, mně kousek a ostatním též po kousku, aby všichni byli syti.“ Avšak běda! Toto naučení přivedlo naivního Pošechonce k smutnému osudu: slovo „fjuit“ odvedlo jej z rodného města navždy³. A skutečně — jak mohou najítí místa taková slova jako „stud“, „svědomí“, „čest“, „boží zákon“, „bratrství“ tam, kde špehouni loví srdce a hrabivci pořádají hony na majetek bližního? . . .

Avšak nejen zjevy z minulého období potkáváme u Saltykova: 80. léta v jiných směrech zašla dále a dala ledačemu i nový směr.

Tak když se dostavilo „vystřízlivění“⁴, přijalo formu nejen činného vystřízlivění, t. j. takového, „které pronásleduje liberalismus přímo v kořenech, či — přesněji — v samých nositelích tohoto darebáctví“, ale stalo se závazným: „všichni jsou povinni vystřízlivěti — i ti, kteří necítí k tomu zvláštních náklonností. . . . neboť na takovém řešení závisí obecné blaho“⁵. Jinými slovy, všem se předpisuje stejný způsob myšlení, schválený představenými.

¹ „Měloči žizni“, část druhá, II, 2: „Advokát“.

² „Pošechonskije razskazy. Večer tretij“.

³ Tamtéž, „Večer četvertij“.

⁴ „Měloči žizni“, část druhá, IV.

⁵ „Pošechonskije razskazy. Večer šestoj“.

Aby se dosáhlo takové jednoty a aby byla uskutečněna taková tyranie nad přesvědčením, nestačilo již používat pouze nevzdělaných špiónů. A hle, lidé, kteří svým původem a vzděláním mohli hráti jinou, ušlechtlejší úlohu ve společnosti, mění se v dobrovolné ochránce-špehouny, při čemž vyvíjejí svou činnost buďto osaměle nebo ve skupinách, k tomu cíli vytvořených. Příkladem jevů prvního druhu může být člen zemstva, který se rozhovořil se Saltykovem ve vagonu při návratu do Ruska¹. Skupiny či společnosti ochránců figurují u Saltykova dosti často a nepochybně objevují se jako nové „znamení doby“: soukromá iniciativa jde na pomoc vládní politické výzvodné službě. Je-li poměrně neškodná a spíše karikaturou „společnost protireformních vzbouřenců“², skládající se ze stařecky bručících pensionovaných generálů, zde se naopak scházejí k velmi aktivní činnosti nové podobné společnosti: „Klub vzrušených, potřásajících čely“ (lobotrjasov)³ a „Společnost soukromé iniciativy“⁴. Tuto vymezuje Nozdrev jako „zařízení ne soukromé, ale ani ne úřední. Jednak zdá se soukromou, avšak se podporou jednak jako by byla úřední, ale s podmínkou, aby se o tom s nikým nemluvilo“. Objasnění pravého charakteru těchto zařízení najdeme v dopise Saltykova P. V. Anněnkovu z 1. listopadu 1882: „Do jaké míry pronikla zkáza mravů ruskou společnost, můžete posoudit z této věci. Mezi zdejší mládeží oběho pohlaví koluje oběžník jakéhosi „centrálního spolku, bojujícího proti teroristické propagandě“. Tímto oběžníkem neukazuje se na škody teroristického učení, nýbrž se k věci zaujímá prostší stanovisko: slibuje se určité zabezpečení, přerušeni pronásledování, možnost žítí za hranicemi a j. Možno si představit, že tato věc přinese jakési rozladění a mnohé upoutá. Ale jak se Vám líbí ten pokus, vychovat mládež ke špiónáži“⁵?“ Záměr organisovat tento „Cen-

¹ „Za rubežom“, hl. VII. Viz ještě „Pisma k tětěnkě“. 7 a 8: „Pošehon-skije razskazy. Večer tretij“ a j.

² „Pestryja pisma“, 6 a 7.

³ „Sovremennaja idillija“, hl. XXIV.

⁴ „Pisma k tětěnkě“, 3.

⁵ Tento spolek nazýval se „Dobrovolná ochrana“ či „Posvátná družina“. Oběžník tento byl přinesen, podle svědectví V. L. Burceva, Saltykovu jakýmsi studentem, který prosil, aby se Saltykov naň ozval, což se Saltykovu podařilo učiniti. Zajímavou historií tohoto oběžníku s apokryfickým přídatkem k němu

trální spolek“, jak známo, se nepodařil, a „Spolek“ se rozpadl, ale pouhý fakt jeho vzniku svědčil o tom, jak daleko zašla reakce do řad občanských.

Při takové náladě společnosti bylo jasno, jaký mohl být poměr k „narodničestvu“ (politický a literární směr socialistický, oceňující význam sedláka v životě státu a národa), které tak vynikalo v předešlém období. V črtách „Za rubežom“¹ dává Saltykov, který ani dříve nejevil nepřátelství k „chozděním v národ“, otázku, proč se považuje zavrženíhodným přání, seznámiti se s životem ruského sedláka a „přání sdělit s ním nějaké užitečné věci, které mohou zvýšiti jeho rozumovou i mravní úroveň, proč nazývá se podvrtným výkladem?“ Odpovědi na tyto otázky satirik ovšem neočekává, ale ví, že každý, kdo se chce sblížit s lidem, může očekávati obyčejnou operaci: „zakrouť mu ruce k lopatkám“ a posadí jej do vězení. Tak to v letech 80. končilo se všemi, kdož projevíli zájem o lid, a dosáhlo se toho, že inteligence přestala toužit po práci s lidem a pro lid².

Vzhledem k těmto poměrům se nezdá přehnáno, když Saltykov prohlašuje, že inteligence „neúprosně hyne, jako býlí v poli“³, táž inteligence, „bez níž bychom neměli ani ponětí o cti, ani víry v přesvědčení, ani představy o lidském obrazu“. Jako příklad takové morální záhuby vypráví Saltykov, jak administrativní útlak se strany gubernátora změnil liberálního člena zemstva Krasnova v úředníka a ubil v něm veškeren aktivní zájem o veřejnou práci⁴.

Takových příkladů bylo by ovšem možno uvésti nemálo, a Saltykov je plně v právu, když praví, že „popisovaný jím zmatek pojmů a činů zaplavoval vše kolem strádáním, zastavoval přirozený chod života“, a že možná potomkům v jeho spisech vše se bude zdáti nemožným a nepřirozeným, a že „tomu děti a vnuci bez komentářů nebudou možná ani rozuměti“⁵. Skutečně, některá místa

vyložil V. L. Burcev ve stati: „K biografii M. E. Saltykova-Ščedrina“. („Na čužoj storoně“, Praha 1925, sv. X, str. 126—132.)

¹ Hlava II.

² Totéž téma o sjednocení s národem viz „Za rubežom“, hlava VII; „Pestryja pisma“, list 9.

³ „Měloči žizni“, Úvod, I.

⁴ Tamže, část druhá, II. 3.

⁵ „Pisma k tětěnkě“, 6.

spisů Saltykova už dnes potřebují komentáře, ale cit a nálada satirika zdá se zaručuje plnou důvěru potomstva: doba byla těžká, pouze naděje na lepší budoucnost, na vítězství věčné pravdy posilovala ve snášení životních nehod. Takové úsudky jsou dosti časté u Saltykova: viz na př. „Pisma k tětěnkě“, 3 (konec), 6 (počátek), 13 (počátek), „Pestryja pisma“, list 9 a j.

Karakteristickou zvláštností jeho spisů tohoto období jest zvláštní nálada, jež jimi proniká. Byla to poslední perioda jeho činnosti, a to Saltykov tuší. Minulý život často se mu připomínal a poskytoval látku pro kontrasty a paralely vzhledem k životu současnému. K těmto vzpomínkám, v pokročilém věku obvyklým, přibyl jiný rys vlastní, sklonku života: mysl satirikova není namířena tak k faktům, více ji zajímá formulování a sdělování názorů, což je zejména patrné ve „Skazkách“; na konec snaží se mysl spatřiti budoucnost, v níž cítí se paprsek světla a naděje aspoň pro budoucí pokolení.

Zastavme se poněkud podrobněji u těchto zážitků Saltykova! Svě vzpomínky rozvádí Saltykov obyčejně od let svého dětství, nemluví však o svých osobních záležitostech, nýbrž o tom, co pozoroval kolem sebe. Tak v knize „Měloči žizni“¹ vypráví, že „vyrostl v lůně nevolnictví“ a viděl „všecky děsy tohoto odvěkého nevolnictví“ v celé jejich nahotě: viděl kupování a prodej živých lidí, vysílání lidí na vojenskou službu proto, aby se statkář obohatil, viděl zneužívání nevolnické práce sedláků („barščina“) atd. Při tom ani ti nejcitlivější lidé nestyděli se žít na účet selské práce a „umývat si ruce a reptat šeptem“². Epocha reforem setkala se u statkářů s nespokojeností a poplachem, u selského lidu s nadějením, které se nesplnilo, neboť sedláci upadli „do nové formy otroctví s horším obsahem, než mělo otroctví staré“: nastala vláda „kulaka“³.

Jest pochopitelné, že vzpomínky ty nejsou radostné; i tehdy, kdy Saltykov mluví o období reforem, cítí se hoře při myšlence o osudu světlých nadějí, spojených s reformami. A přece vzpomíná Saltykov na tuto minulost proto, aby mohl vytvořiti paralelu mezi

¹ Úvod, IV.

² „Pisma k tětěnkě“, 15.

³ „Měloči žizni“, tamtéž. Srovn. ještě „Měloči žizni“, část druhá, IV.; „Pošehonskije razskazy. Večer 5“; „Pisma k tětěnkě“, XV, a j.

minulostí a přítomností: být byla minulost sebe truchlivější, přítomnost byla ještě horší. Na př.: „v době předreformní cenilo se nejvíce ‚ticho‘¹, ale toho ticha se dosahovalo zavedením „duševního sjednocení vládních orgánů“, nikoliv však cestou vyšetřování a špehounství. Nechtěje vzpomínati toho, co již bylo řečeno o temných stránkách epochy let 80. Saltykovem, připomenu jen, že ze všech životních jevů nejčastěji a nejpodrobněji mluví o úpadku literatury, jako o nejbližší a nejdražší jemu oblasti společenského života. Zde se usídlil svého druhu špinavý-publicista ochranného tábora, který nedbá ani o tradice literatury, ani o představy morální: odtud — typ „vítězného novináře“ — Nepomůšačgo, který „se dokonce chlubí nedostatkem přesvědčení“ a „nemá v úmyslu omezovati se žádnými závazky“². Částný žurnalista, jako na př. Achbėdnyj³, stal se dokonalou vzácností, unikem. Rekem literatury a vítězem nad ní je Nozdrev se svými novinami „Pomoi“ (Pomyje).⁴ Pravda, podle nastalých poměrů, čtenář se chová k spisovateli nepřátelsky neb lhostejně, a „čtenář-přítel“ je velkou vzácností⁵. Přece však viní Saltykov spíše spisovatele z mrzačení literatury: v období před reformami, i když mluvil „rabským jazykem“, byl spisovatel idealistou a měl u čtenáře autoritu: nyní spisovatel, podobný Nozdrevu, nemůže rozohnit ničí srdce, neboť bahno a špína nejsou ideály.

Zajímavě jest se zmíniti, že Saltykov při charakteristice literatury 80. let upadá do jakéhosi protimluvu se sebou samým: tak, v IX. hlavě „Nedokončených besėd“ mluví o „zeslabení mysli“ „ochranecké“ publicistiky, čímž nemohla způsobiti tolik škod, kolik by chtěla; podobně v třetím „Pismě k tětěnkě“ mluví o „opojném ugaru“ (kysličníku vznikajícím v kamnech při nesprávném topení), vycházejícím z ruské literatury, a v listě 13. o „duševní neschopnosti a o nesmyslném zjevném lhaní“, kterými liší se všichni, jež „přirovnávají vznešenost citů k vzbouření proti základům skutečnosti“. Ale naopak na konci pátého listu „Pestrých písem“ Saltykov

¹ „Pošechonskije razskazy. Večer 2.“

² „Měloči žizni“, část 2, II. 1.

³ Tamže.

⁴ „Pisma k tětěnkě“, 10.

⁵ „Měloči žizni“, část 1, III.

uznává, že Podchalimov, který představuje literaturu toho období, má „talent“ i „živou představitost“, avšak hned se omlouvá, že „Podchalimov dovedl svůj talent ošklivě, hnusně a nečestně přibarvit“. Zdá se, že je v té omluvě síla: není tak důležité, zda reakční žurnalisté píší s nadáním či bez něho, důležitější je to, že dávají literatuře špatný nedůstojný obsah, a že je jich velká většina.

Zármutek při pohledu na to, kolik nízkosti a podlosti vnášeno jest do literatury a v život, vzbuzuje u Saltykova dokonce pochybnosti o účelnosti projektu o zavedení zvláštních soudů pro literáty: obává se, aby noví „škorpióni tiskoví“, kteří mají zaměnit dosavadní pořádek (t. j. administrativní „uvážení“ čili libovůli) se nestali ještě hrubšími a nebezpečnějšími literatuře. Proces, pohnání před soud a sám soud má býti, podle Saltykova, nejobyčejnější a ne mimořádný, má-li býti opravdu účelný¹.

Přehlížeje svou činnost, vzpomíná Saltykov těch urážek, rozhořčení a duševních muk, které musel snášet: nazývali ho „škodlivým spisovatelem“ a „mrzkým (paskudným) spisovatelem“, zakazovali ho čísti, vykládali ho libovolně a dokonce vyhodili v jeho rodném městě jeho poprsí z musca: „domnívám se, že uvedené by stačilo k epitafu“². A on zatím vždy hlásal heslo, obsahující tři slova: „svoboda, rozvoj a spravedlnost: svoboda — jako živel, v němž se má člověk vychovat; rozvoj — jako nevyhnutelná podmínka, bez níž žádné podnikání nemůže přinést záruky životnosti; spravedlnost — jako míra poměrů mezi lidmi...“ Na konci života se táže: „Jaká svoboda bez účasti na blaženosti života? Jaký rozvoj bez jasně vycíleného konečného cíle? Jaká spravedlnost, zbavená ohně sebeobětování a lásky?“ I dochází důsledku, že „za ním leží hromada drobtů a drobností a vpředu nic kromě osamění a opuštěnosti“³.

¹ „Za rubežom“, hl. III.

² „Měloči žizni“. Úvod, I. Zde se nepochybně obráží těžký dojem, který vzbudil u Saltykova zákaz vydávati „Otčestvennyja zapisky“ (1884). O tom viz Pisma č. 218, 220, 222, 224, 226 a j. Odstranění jeho poprsí z Tverského musea, darovaného M. J. Petrunckjevičem, stalo se skutečně v témže roce 1884 podle rozhodnutí předsedy Tverské naučné archivní komise A. K. Žizněvského (viz dopis, č. 235, M. J. Seměvskému z 12. II. 1885) a jak vidět, zvětšilo mračnou náladu Saltykova, který si často v listech z 1884 stěžuje na nedostatek sympatií se strany čtenářstva a se strany spolubratří v péru.

³ „Měloči žizni“, část 2. V. („Imjarek“ — „Jméno“).

Na druhém místě² odpovídá Saltykov na výtku, proč popisuje vždy jen rub života a přechází mlčením kladné zjevy. Satirik odpovídá, že kladní lidé, kdykoliv se s nimi setkal, byli jaksi pochybní: nevyznamenávali se sice osobní mrzkostí, ale nezápasili s obklopujícím zlem, dokonce pokojně se s ním smiřující, a za druhé jsou etnostní a upřímní, ale pouze pro sebe; „jiným z jejich chvályhodných vlastností není ještě ani horko, ani zima“. Za takových podmínek nebylo možno považovati je za kladné zjevy

Končíce rozbor čtvrté periody činnosti Saltykova, řekneme několik slov o „Skazkách“ („Pohádkách“) a „Pošechonské starině“, kterých jsme se v předcházejícím výkladu nedotkli.

Netřeba vykládat, že všechny „Skazky“ Saltykova jsou pohádky „s tendencí“ a že jsou určeny dospělým, a ne dětem. Jedny z nich jeví se vzhledem k formě bajkami nebo zlomky zvířecího eposu: jednajícími osobami v nich jsou zvířata, ryby, ptáci, hovořící a jednající jak lidé. (Čížek, na př., slouží v intendatuře v hodnosti majora; papínek-kanárek — šlechtic, prohýřivší vše, až ztratil i osvědčení o výkupu atd.) Jiné pohádky mluví přímo o lidech o skutečném životě („Děrevenskij požár“ — „Vesnický požár“; „Obmanščík-gazetčík i legkověrnýj čitatěl“ — „Podvodník novinář a lehkověrný čtenář“, a j.). Autor se nedá omezovati formou alegorie a široce používá obyčejného znaku pohádky — fantastičnosti, což mu dává možnost dosíci plnosti a jasnosti ve vyjadřování myšlenek.

Podle obsahu týkají se pohádky těchto předmětů, kterých se Saltykov dotýkal v jiných svých výtvořech, a podávají v nich tytéž úsudky. Tak, na př., „Koňaga“ („Herka“) vyobrazuje pracovního koně, který je symbolem sedláka a jeho práce. Poslední síly vydává dělný koník při orání; těžká práce vyčerpává celý obsah jeho života, a zdá se, že se narodil pouze k práci; kolem něho hovoří „rozumné řeči“ Pustopljasy (prázdní-tančující) nečinní, panští koně, kteří se přišli podívat na práci selského koně. „Pověst o tom, jak odin mužik dvouh generalov prokormil“ („Vypravování o tom, jak mužik nakrmil dva generály“) beze všech složitých alegorií, třeba i s fantastickými podrobnostmi, dokazuje, že vyšší

¹ „Pošechonskije razskazy. Večer 2.“

třídy jsou živý jen vykořisťováním selské práce. Zajímavá jest i pohádka: „Kisel“¹, kde se hovoří o tom, jak panstvo bez rozmyslu jedlo kisel, a když se přejedli, odjeli odpočinout za hranice; v té době svině dojedla zbylý kisel: to jest přesná historie o tom, jak „špinavý“ (svině) využil příležitosti a učinil se pokračovatelem statkářů ve vesnicích. „Surový poměšník“ učinil smutný pokus úplné emancipace své půdy od mužiků, ale pokus ten byl velmi nevýhodný, dokonce nebezpečný.

Období let 70. představuje ve „Skazkách“ „Karas-idealista“, stále hovořící o právu, spravedlnosti, o ctnosti, dokud nebyl pohlcen štikou, neuznávající vyšších mravních pojmů². Takového typu jest i hrdina pohádky: „Durak“ („Hlupák“), jevíci se paralelně s hlupci z národních pohádek vůbec ne hlupákem, nýbrž pouze člověkem, u něhož „není podlých myšlenek a proto se nemůže přizpůsobit životu...“³

Zejména do široka se vyslovil Saltykov ve „Skazkách“ o zjevech let 80. Zde i „premudrýj piskar“, který celých 100 let svého života žil v neustálém strachu a třesení: zde jest i „vjalenaja vobla“, t. j. sušená sled („Malá ryba, ale lepší než velký tarakan — šváb“), která měla velký úspěch, řídíc se příslovím, že „výše lebi uši nerostou“, že proto třeba zvyknout skromnosti a nerozumovat. Ani skromnost však nepomohla: vobla byla obviněna z „ošklivého liberalismu“ a neslavně zahynula. Sem třeba zařaditi i pohádky: „Samootveržennyj zajac“ („Sebeobětavý zajíc“), „Obmanščik-gazetčik i legkověrnnyj čitatel“ („Podvodník novinář a lehkověrný čtenář“), „Igrušečnago děla ljudiški“ („Lidičky-loutky“), „Nedremannoje oko“ („Bdělé oko“ — prokurátor) a j. „Priključenje s Kramolnikovym“ („Příhoda s Kramolnikovem“) připomíná životní tragedii Saltykovovu: také on byl tak neschopen zraditi ideály svého mládí, a rovněž, když přišlo stáří a jeho nezmary, ukázalo se, že je zcela samotěn.

Těžké poměry životního boje zrcadlí se v pohádce: „Karas-idealista“² a hlavně v pohádce „Bědnýj volk“, kde je velmi rozvita

¹ Kisel — huspenina z ovocné šťávy a bramborové mouky.

² Jak je tento karas podoběn i v názorech a ve svém osudu Andreji Kurzanovu z „Pošehonských razskazů“!

³ Jerš (joždík — ryba) poučuje karase, že požívají druh druhu ne proto,

teorie životního boje: „vlk nemůže žít, nezbaví-li někoho života, — o to zde jde! Ale vždyť on toho nechápe. Nazývají-li ho zločincem, — pak i on nazývá zločinci ty, kteří ho pronásledují, usmrcují, vraždí. Může-li on chápat, že svým životem jiným životům škodí? On myslí, že žije, a nic více... všichni žijí, každý podle svého.“ Krutý zákon boje o život jest vinen hrubostí mravů, zdívočením, a vzbuzuje dokonce myšlenky o záhubě dobra a lidskosti. Avšak Saltykov přece věří, že „lidskost nikdy zcela nevyhynula a že pod popelem, kterým jej na čas zasypal ‚hyenismus‘, oheň lidskosti žije dále. Ani v budoucnu nezahyne a nepřestane hořet nikdy!“¹ Tato víra ve vítězství ideálů humanitních vyniká u Saltykova velmi často, a zřejmě z ní jediné čerpal útěchu a naději při těch těžkých podmínkách, které nastoupily v období let 80.: viz skazku „Giěna“, „Voron čelobitěik“, „Sověst“ („Svědomí“) a zejména „Christova noč“ a „Rožděstvenskaja skazka“.

Třebaže ve „Skazkách“ často najdeme myšlenky, mající význam obecně-lidský a ne pouze časový, přece možno říci, že jsou bohatě prosyceny zejména současností, a v prosté, lehké formě tlumočí nám myšlenky a city Saltykova o tehdejších ruském životě. V tom ohledu je jakýmsi opakem „Skazek“ kronika „Pošechonskaja starina“ („Pošechonská minulost“), která mluví o životě nikoli současném, ale už minuvším, a to zejména o období nevolnictví. Tento chronologicky poslední výtvor Saltykova, napsaný tehdy, kdy nevolnictví dávno už minulo a bylo možno chápati je více nebo méně objektivně a klidně. „Pošechonskaja starina“ je napsána v první osobě jménem šlechtice Nikanora Zatrapezného, při čemž sám autor přiznává v ní jistou dávku autobiografického živlu. Svůj cíl vymezuje jako nutnost „stanoviti charakteristické rysy těch t. zv. dobrých starých časů, na které se stále více a více zapomíná díky ostré črtě, kterou bylo odstranění nevolnického práva“². Autor praví, že psal „zcela upřímně bez jakéhokoliv předsudku nebo úmyslu stůj co stůj snížit nebo podkopat. Na sklonku let není chuti ke zvětšování, ale pouze nepřemožitelná snaha a přání říci

že by chtěli popravovat jeden druhého, ale proto, že se chce jisti a protože je to zákon přírody.

¹ Pohádka: „Giěna“ („Hyena“).

² „Pošechonskaja starina.“ Úvod.

pravdu, jediné a pouze pravdu“¹. Postavil si za cíl nepolemisovati, nýbrž dosvědčovati pravdu, neboť „nemá smyslu podryvat to, co už samo, silou obecného zákona historie natrženo“. Saltykov hledí na svou práci jako na materiál pro budoucí historii ruské společnosti².

Skutečně klid tónu a objektivnost výkladu, to jsou přednosti „Pošechonské stariny“, dávající této práci Saltykovově právo na to, aby zaujala místo v řadě historických dokumentů, charakterisujících epochu nevolnictví: toto není výmysl, to není beletristika, nýbrž spíše cenné memoiry epochy ruského života před zavedením reformem. Takový význam přisuzují „Pošechonské starině“ skoro všichni, kdo měli o ni příležitost mluvit³. Já však zatím zmíním se pouze o těch historických literatury a kritikách, kteří umějí přistoupiti k svému tématu s přísnou vědeckou objektivností; těch pak, kdož této vlastnosti nemají, nelze bráti v úvahu. Na př. autor dějin ruského románu K. Golovin byl nucen uznati umělecké hodnoty „Pošechonské stariny“ a odsuzuje práci Saltykova „s hlediska životní pravdy“: „je ‚prý‘ v nich zhuštěn mračný kolorit“, třebaže „zvlášt ostrých projevů krutého útisku v ‚Pošechonské starině‘ není (Golovin zapomněl na Mavruši-Novotorku, Sergěje a j.); — i nepopsány ‚zahlazující stránky‘ nevolnického práva a ‚kulturní význam tehdejších statkářských sídel‘; — nevzpomenuto vzájemného

¹ Tamže, hl. XXVI.

² Tamže.

³ Viz na př. mínění Skabičevského: „V tomto výtvoru Saltykov jako by se očistil odřekl všech přechodných zlob dne a shonu, a pohrouživ se v dávno minulé doby, reprodukoval statkářův život epochy nevolnického práva, jak do těch dob nikdo ho nereprodukoval.“ Skabičevskij, srovnáváje „Pošechonskou starinu“ se „Semejnou chronikou“ („Rodinnou kronikou“) S. Aksakova, dává přednost Saltykovu, neboť u Aksakova není „ani stínu toho hlubokého proniknutí do základů zobrazeného života, ani té znalosti lidského srdce, ani té hořké, ale nestranné pravdy“, jimiž se vyznačuje Saltykov (Op. cit., str. 297). Z kritiků neruských zaznamenávám úsudek Alberta Pražáka: „Zde jsme u zdroje ruské nemoci statkářské, u hoře ruského nevolnictva a oběma je potřebí léku. Dílo Saltykovovo není proto pouhý popis, ale je dobová mravní kritika, tím vroucnější, že je podána ve formě vzpomínky... Obraz Saltykovův není veselý. A přece tu nic nezveličeno, všude jen holá pravdivá fakta!“ („Slovanský přehled,“ 1910. XIII., str. 277.)

svazku mezi panstvem a sluby, jaký tenkrát často býval“¹. Zde není ovšem místa na analysu kladných a záporných stran nevolnického života. Nevolnictví dávno už jest odsouzeno historií; a ruská literatura dávno už ten soud potvrdila řadou uměleckých obrazů z epochy nevolnického života. Světlé zjevy, jestli i zaznamenány literaturou, tu jen jako krajně řídké výjimky, a proto mluvití o nějaké „tendenci“ a zhuštění barev v „Pošechonské starině“ a vůbec polemizovati s Golovinem bylo by prostě směšné. Jestli jsem si dovolil vzpomenouti tendenčního soudu K. Golovina, stalo se to jen proto, že měl vlastní cíl: K. Golovin ve své knize, která vyšla na konci XIX. století v prvním vydání, přece ještě považuje za možné hledati nějaké kladné stránky nevolnického života a litovati, že Saltykov nevidí ničeho dobrého v tom období, kdy jedni lidé mohli podle svého názoru beztrestně bít a prodávati jiné lidi! Tento fakt nejlépe nám objasní, proč Saltykov napsal svoji „Pošechonskou starinu“, proč celý život mluví s odporem o nevolnickém právu, a proč se tak velice mýlil Pisarev, míně, že po odstranění nevolnického práva netřeba již psáti takových povídek, jako je „Miša i Vaňa“: vždyť ochránci i straníci nevolnictví neskládali dlouho svých zbraní a dokonce se odvažovali časem více nebo méně odkrytě mluvití o „kladných stránkách“ otroctví. Stačí vzpomenouti na př. Katkova a zejména knížete V. Meščerského s jeho neblaze proslulým „Grazdaninem“. V období reakce 80. a 90. let vůbec nezdřídka bylo možno se setkati s průzračnými narážkami reakčních publicistů a literátů na překrásné „dobré staré časy“, t. j. na dobu nevolnictví, i Golovin je jasným příkladem toho směru. Proto „Pošechonská starina“, odhalující tyto „dobré staré časy“, měla význam nejen historického dokumentu memoirového rázu, ale i význam současný: tento výtvor odmítá domáhání se reakcionářů a činí jejich návrhy ve prospěch třeba jen částečného návratu nevolnických pořádků bezdůvodnými.

Obraz, nakreslený Saltykovem v „Pošechonské starině“, vzbuzuje opravdu silný dojem. Poznamenav, že pro ukojení životních potřeb statkáře se „neustále vymačkávala nejlepší šťáva z mužiků

¹ „Russkij roman i ruskoje občestvo,“ vyd. 2., str. 282-3. Rok, kdy vyšlo toto vydání, není udán. První vydání vyšlo v roce 1897.

a že muzíci neseděli se založenýma rukama, nýbrž rojili se jako mravenci v okolních polích“¹, autor, mluvící jako Nikanor Zatrapeznýj, pak vypravuje o rodině Zatrapezných, o okolnostech výchovy svého reka, o blízkých a dalekých příbuzných, o cestách do Moskvy a lovení ženichů pro sestru, na konce — o typech sedláků a statkářů. Hlavy XVII. — XXV., kde se mluví o sedlácích. a XXVI. — XXX., kde podány jsou rysy života statkářů, nepochybně vzbuzují největší zájem, třebaže i ostatní hlavy, vyplněné převahou obrazem života Zatrapezných, také jsou zajímavé, hlavně typickými rysy této rodiny.

Pozornost Saltykovova převážně se obrací hlavně k „dvorským křesťanům“, t. j. k těm muzíkům, kteří tvořili čeled při panském domě: jejich postavení bylo značně těžší, než postavení těch, kdož žili ve vesnici a vykonávali „barščinu“, t. j. určený počet dní povinné roboty pro statkáře. Strava i byt čeledi byly úžasné, práce do úmoru a práce beze smyslu klopotná, a právní postavení nesnesitelné: byli na př. statkáři, kteří nedovolovali čeledi vstupovat v manželství, aby jejich rodina neodváděla od služby a práce pro statkáře; vůbec osud čeledi řízen byl chvilkovými náladami i rozmary panstva. Mnohdy podle libovůle statkáře mohl člen čeledi býti poslán k vojsku, dívka mohla se stát obětí smyslnosti statkářovy, a všichni mohli vůbec propadnouti bití pruty. Těžké zkoušky vyvinuly v nevolných otrocích dokonce zvláštní smýšlení: „otroctví je dočasná zkouška, příslušící jen vyvolencům, které za to očekává věčná blaženost v budoucnosti“². Podle této teorie, sestoupil Kristus s nebe, „aby černý (těžce pracující) lid spasil a proto mu požehnal otroctvím“. Tato smutná teorie, mlčící o tom, co očekává statkáře v záhrobním životě, byla aspoň jakousi útěchou, slabým paprskem naděje v temném životě otroka. Několik zajímavých episod, vyprávěných Saltykovem, nejlépe ukáže, proč ten život byl tak těžký. Zde na př. Mavruša-Novotorka, svobodná žena, dobrovolně se stala nevolnicí tím, že si vzala muže nevolníka, malíře Pavla: slabá, churavá a nervosní, nemohla přivyknouti postavení nevolného otroka. Řada pronásledování se strany majitelky, statkářky, přivedla ženu tu k sebevraždě³... Nešťastná Matrenka, nemajíc práva

¹ Hlava I. — ² Hlava XVIII. — ³ Hlava XIX.

vdáti se, poddala se svému citu a za to byla potrestána; aby ji potrestali a zamezili „zkázu mravů“, nařídila statkářka, aby se vdala násilně za jakéhosi ubohého výrostka. Ale Matrena zachránila se od truchlivého osudu, aby přišla do cizí rodiny nezvána a zhanobena, a skončila sebevraždou tak, že vyšla v mrazivou noc na zápraží v pouhé košili a zmrzla¹. „Vaňka-Kain“, vyučený pouze řemeslu holičskému a nezpůsobilý k vesnické práci, a Serjozka, učící se řemeslu krejčovskému v Moskvě, zakazili se v hlavním městě, takže přestali paní (statkářce) posílat obrok (stanovený poplatek); byli posláni za trest k vojsku². Starý lokaj Konon, podle všeho toužící po domácím krbu, dostává od paní na svou prosbu, aby se mohl oženit, zákaz a umírá osamělý, neboť mu ani nedovolili přikrytí manželstvím „hřích“ s Katuškou³. Všichni tito dorostlí lidé celý život nevycházeli z nevolnictví a až do své smrti se nazývali, z velké části, ne svými jmény, nýbrž ponižujícími je přezdívkami: Vaňka, Jegorka, Matreňka, Katuška atd.

Těžký stav nevolníků sám už ukazuje, jací byli jejich páni, udržující své raby „v černém těle“. A skutečně, i rozumová i mravní úroveň statkářů byla nevysoká. Skoro všem dostalo se jen domácího vzdělání, t. j. seznámili se pouze s elementární gramotou; některý se dostal do kadetského učiliště („kadetský korpus“ — kadetka), po jehož absolvování sloužil rok, dva ve vojsku, a potom pak se vrátil do rodné vsi hospodařit. Nemilovali četby a zapadali do nevzdělanosti. Mravní jejich výše byla nepatrná. Saltykov poznamenává, že také jim nebyly dostatečně jasné dokonce ani „myšlenky o vlasti, jako o čemsi blízké příbuzném, o vlasti, kde každý její syn žije s ostatními společným životem, dýchá společným dechem“⁴. A opravdu, ani Krymská válka nepozvedla vlasteneckého citu, ač dala leckde statkářům i příležitost vydělat při dodávkách potravin a oděvu armádě. Při zmatenosti představ o vlasti nemohli býti statkáři ani trochu užitečnými veřejnými pracovníky. V VI. hl. své knihy ukazuje Saltykov, že nedbalé a nesystematické vychování dětí bylo příčinou toho, že vyrůstali

¹ Hlava XXII.

² Hlava XX a XXIV.

³ Hlava XXI.

⁴ Hlava XXVI.

občané-egoisté a tupí všední lidé. Skutečně mezi statkáři (V „Poše-chonské starině“) nebylo skoro nikoho, na němž by si mohl oddech-nouti zrak čtenářův. Drobní statkáři, vládnoucí menším množstvím půdy a sedláků, všemožně využítkovali práci sedláků, při čemž se sami špatně živili a sedláky nechávali hladověti¹. Jiní, jako „predvoditel“ Strunnikov², žili v nádheře, nemyslíce na prostředky, upadali do dluhů a končili úpadkem. Všichni však nejméně myslili na sedláky, přesněji, jestli se kdy starali o sedláka, pak jen jako o pracovní sílu, statkáři nutnou; nebylo však ani řeči o tom, aby v něm viděli člověka, živou duši.

Toto poslední své dílo zakončil Saltykov vyznáním: „Cítím, že poslední kapitoly jsou napsány slabě a nedbale... Množství obrazů a fakt, jež mi bylo vyvolati, účinkovalo tak tísnivým způsobem, že se dostavila bezděčná únava. Proto jsem také skončil, snad dříve, než jsem mínil, ale v každém případě spokojen, zde píši — konec!“

Avšak nejen tato jim uvedená příčina donutila Saltykova, aby zůstal při původním uměleckém podání posledních hlav „Poše-chonské stariny“, s nímž byl nespokojen. Choroba, trvající dlouhá léta, zeslabila docela jeho duševní a fyzické síly a obražela se v jeho tvorbě. Saltykov o tom věděl a mohl býti spokojen, když se mu podařilo dokončiti svou práci. Tato práce jest jasným důkazem, že do posledních svých dnů šel bez úchyvky po té dráze, kterou považoval jedině důstojnou „titulu literáta“.

Rozebravše poměr výtvorů Saltykovových k tehdejší současné ruské skutečnosti, pokusíme se učinit několik obecných závěrů ze svého přehledu.

Především musíme nyní uznati, opírajíce se o fakta, že Saltykov byl docela v právu, pravil-li, že jeho „písemné výtvo-ry jsou proniknuty současností“: vždyť nebylo, zdá se, ani jediného většího zjevu ruského života od let 40. XIX. století, který by nebyl popsán v jeho výtvorech. Zde bylo vše: i nesmělý liberalis-

¹ Viz. na př. hl. XVIII.

² Hlava XVII. „Predvoditel“ — representant šlechtického stavu, zvolený slechtou okresu.

mus let 40., i mravokárná tendence epochy předcházející reformy a poměr veřejnosti k selské reformě, perioda ochuzení šlechty, hrabivost všech druhů, postupně vyrůstající reakce, morální rozklad literatury a na konec období strachu, „třesení“ a „rukavice z ježoviny“ (t. j. držení na krátkých otěžích). Vůbec to 40letí bylo obdobím velmi zajímavým. Příliv a odliv liberalismu se navzájem střídá; smrt dostavila se u Saltykova zrovna, když liberalismus byl v nemilosti, a proto v posledních výtvorech jeho převládá mračná nálada a naděje na lepší budoucnost objevovala se jen na okamžik.

Nedávno jeden současný slavista, když rozbíral novou knihu P. Kovalevského o N. Ljeskovu, proslovil dosti zdařilou větu: „poznati spisovatele — to znamená poznati, co viděl spisovatel v tom, co viděl, a proč jedno viděl a druhé — nikoli.“ Uživeme-li této tése na Saltykova, bude odpovědí na prvou její polovinu („co viděl spisovatel“...) to, co uvedeno výše; třeba-li už vše řečené spojití vjedno, bylo by možno říci, že svého času viděl Saltykov v ruském životě nevolnické právo a ohromné, nesčetné následky stopy nevolnictví, ve všech oblastech života: bylo to „carství strachu“, fyzického strádání i despotismu žaludku.“ Neboť zda jest možno popírati, že ochuzení a hrabivost a nedostatky administrativního systému i mravní úpadek společnosti i literatury nejsou než ozvěna hospodářských i právních poměrů období nevolnictví, která vychovala (správněji — zkazila) celou řadu pokolení?

Co se týká druhé poloviny tése („proč jedno viděl a druhého neviděl“), i na tuto otázku zčásti bylo odpověděno výše: 1. vlastnosti nadání satirikova obrazejí jeho pozornost převážně ke stinným zjevům života; 2. pro ruskou společnost bylo důležitější upozorniti na nedostatky, než chváliti kladné zjevy; 3. Saltykov spravedlivě označuje kladné lidi, s nimiž někdy se setkal, „pochybnými“; jinak sotva možno nazvat ty, kdož byli čestni jen osobně pro sebe a klidně se snášejí s trváním vadných zjevů vedle sebe.

Dejme však průchod slovu samého Saltykova, který nejednou objasňoval poměr své tvorby k současnému ruskému životu.

Jako úvod k tomuto objasnění třeba připomenuti to, co Saltykov praví o sobě. Často připomíná, že je příslušníkem „po-

kolení, které bylo vychováno v lůně estetických tradic a hmotného zabezpečení¹. V jednom svém výtvoru dí, že si ve svém mládí uložil² býti čestným a jednati tak, aby z toho vykvetlo co nejvíce blaha³. To byl úkol, s nímž vstoupil do života, a který se, uvědoměle i neuvědoměle, jevil v jeho tvorbě. A hle, když se přiblížil ke konci své činnosti, jest Saltykov nucen objasniti, proč „jedno viděl a druhé neviděl“.

V črtách: „Kruglyj god“ (1879) Saltykov praví, že mu vytýkají jeho „beletristickou dvojakost“ a žádají, aby se vyslovil jasně a rozvinul svůj prapor³. Není mu těžko odmítnouti obvinění z „dvojakosti“ neb neupřímnosti: veřejnost podvésti nemůže, neboť čtenáři za dobu téměř 30 let jeho činnosti dobře ho znají a každou neupřímnost lehce by zpozorovali; nadřizení mu rozumějí právě tak dobře jako obecenstvo; a jestli někdy nepoví všeho, co bylo možno říci, jde jen o projev zdrženlivosti a přemáhání se, což schvalují i nadřizení. Forma, již užívá Saltykov, jest forma satiry, dovolená nadřizenými a uvedená i ve školních učebnicích: zdá se, že i z té strany nemůže býti výtek. Obviňovatelé by chtěli, aby Saltykov porušil svou zdrženlivost a překročil míru, kterou mu udává cit, poněvadž byl by přinucen k „mlčení“, t. j. došlo by k administrativnímu zákroku. Toho si však satirik nepřaje, — bude pokračovat v činnosti tak, jak byla vedena do těch dob. Smích, jímž satira působí, jest mocná zbraň: jednak spojený s dobráctvím a lidskými vztahy, smích může zlepšovati chyby a mírniti obvinění; jednak občas je smích satirikův jedinou zbrání proti neřestem. Neřesti vůbec hluboko pronikají do společnosti a berou na sebe všemožné formy, při čemž jsou časté případy, kdy mnohé projevy neřestí nejsou zákony ani předvídaný. V takových případech má působit smích satirikův. Dále praví, že jeví-li se v jeho výtvorech nejasnost, příčinou toho je „rabský jazyk“, kterým se vyznačuje ruská literatura, jehož vznikem Saltykov není vinen. Nakonec, nutno-li bezpodmínečně vztyčiti „prapor“ čili heslo činnosti, — tu jej formuluje⁴ takto: „rodina, vlastnictví a stát“. a

¹ V srědě uměrennosti i akkuratnosti“, V.

² „Méloci žizni“, díl 2., V. („Imjarek“).

³ Črta „Pervoje avgusta“.

⁴ Tamtéž.

rovněž poslušnost zákonu („ne dělati toho, co zákon zakazuje“). Avšak tyto základy společnosti nesmějí býti podvráceny, ani otrženy nedomyšlením, touhou po kariéře, snahou po obohacení atp.

Ve 14. „Pismě k tětěnkě“ (1881—82) Saltykov doplňuje své vyznání víry. Vytýkají mu, že zavrhuje sám princip mravnosti. Odpovídá na to, že stálým předmětem jeho výtvorů „byl vždy protest proti libovůli, dvojakosti, lži, hrabivosti, zrádcovství, prázdnotě mysli atd.“ Každému čestnému člověku nezdaří se tyto zjevy morálními, a protest proti nim nemůže se zdáti nemorálním: proto jsou obvinění tato hloupostí. Druhou výtku, činěnou Saltykovu, sám uznává: je to časté opakování týchž myšlenek. Ale Saltykov objasňuje, že zde není příliš velké viny: zasvětil svou činnost zlobě dne, a hle — už skoro 30 let vidí, že „zloba dne se opakuje stejnou silou, se stejným obsahem se zničující jednotvárností“. Když vidí, jak nemravnost pokračuje, jak se neřesti zakořeňují, satirik necítí síly ani práva mlčet a cítí se nucen každodenně připomínat společnosti, že třeba se zlem bojovat. Opakování a jednotvárnost jsou nevyhnutelné, a Saltykov „25 let udržuje tutéž notu“ a nijak ho netrápí, „že nota ta zvučí jednotvárně“. Mimo to opakování je nutné i tomu čtenáři, který spolucítí se satirikem: z nich čerpá čtenář potřebnou mravní sílu pro život.

V uvedených názorech Saltykova objasněny jsou zvláštnosti jeho tvorby velmi jasně: svázán se zlobou dne, jest přirozeně silně svázán s ruským životem; učinil svým cílem boj s neřestmi a nízkostí; za prostředek či zbraň boje vybral si satiru; tento tvar tvorby je mu vlastní a pomocí jeho sloužil a bude sloužit společnosti; nedal se zmásti tím, že opakování neřesti nutí ho často též opakovati i některé motivy své tvorby. Jinými slovy: úloha Saltykova byla zvláštní, svérázná, proto i tvar jeho tvorby byl též zvláštní, svérázný.

Zdá se, že nebude nemístno říci několik slov o chování se dnešní ruské společnosti k Saltykovu. Chování to je dosti smutné: Saltykov je skoro zapomenut lidmi naší doby¹. O tomto zapome-

¹ Zejména ostře ukázalo se toto zapomenutí na počátku roku 1926, kdy se naplnilo 100 let od narození M. Saltykova: ruský emigrantský tisk skoro přešel tuto událost mlčením mimo některé noviny („Ruľ“, „Segodňa“); obyčejných jubilejních slavností nebylo, a pouze v současných ruských Atenách —

nutí mluví na př. N. A. Kotljarevskij v knize: „Cholmy rodiny“ — „Chlomy vlasti“, (Berlín, 1923) a objasňuje to tím, že „prehly do daleké minulosti doby, které ho (Saltykova) vchovaly, jako umělce, a společně s nimi prehl do daleka i on, jejich přesný a svědomitý životopisec“¹. Jinými slovy: Saltykov sestárl! A proto i nezcela přesvědčuje tvrzení Kotljarevského, že „zapomenutí je stejně vrtošivé, jako sláva“, a tudíž kdysi ještě vzpomenu na Saltykova.

Daleko zásadněji a vážněji motivováno mínění nejznámějšího současného ruského kritika Jul. I. Ajchenvalda: ve svých „Silueťach russkich pisatelej“² a v jubilejní stati v novinách „Rul“³ prof. Ajchenvald objasňuje zapomenutí nebo dokonce chlad se strany současné ruské společnosti k Saltykovu tím, že nepořádky ruského života pozdějších let provedly svého druhu přehodnocení hodnot, a ruská společnost nyní nechová se k své minulosti, líčené

v Praze — byl pořádán jubilejní večer (s opožděním o 1½—2 měsíce). V ESRR v době jubilejní a před jubileem vyšly následující práce: 1. V. Eugenjev-Maksimov: „V tiskach reakcii“, („Pod tlakem reakce“), Ptrhr., 1926; 2. N. Mendelson: „M. E. Saltykov-Ščedrin“, Ptrhr., 1925; 3. N. Jakovlev: „M. E. Saltykov-Ščedrin“, v časop. „Zvězda“, 1924, č. 3; 4. Golovanenko: „M. E. Saltykov-Ščedrin“, v časop.: „Trudy Jaroslavského Pedagogičeskago Instituta“, 1927, sv. I; 5. A. Gizetti: „Satirik-graždanin M. Saltykov“ („Satirik-občan M. Saltykov“), Ptrhr., 1923; 6. K. Saltykov: „Intimnyj Ščedrin“, M., 1923; 7. A. Nikolajev: „M. E. Saltykov-Ščedrin a censura 80. let“, v časop. „Krasnyj Archiv“, 1922, sv. 2; 8. dosud nevydaná pohádka M. Saltykova: „Bohatyr“ byla publikovaná A. Gruzinským v časop. „Krasnyj Archiv“, 1922, sv. 2; 9. M. E. Saltykov-Ščedrin: „Pisma 1815—1889...“ („Dopisy...“) vydány byly N. Jakovlevým a B. Modzalevským v Petrohradě, 1924; 10. V. Gippius: „Ljudi i kukly v satirě M. Saltykova“ („Lidé a loutky v satirě M. Saltykova“), Perm 1927; 11. Zimmermann: „Saltykov-Ščedrin“, v časop. „Radjańska škola“, 1926; 12. J. Kubikov: „Obščestvennyje klassy v izobraženii M. Saltykova“ („Společenské třídy ve výtvorech M. Saltykova“), v časop. „Knihonoša“, 1925; 13. L. Grossmann: „Rossija u Saltykova“, v knize: „Borjba za styl“, M., 1927; 14. Stať P. Kohana o společenských třídách zobrazených Saltykovem, v novinách „Izvěstija V. C. I. K“, 1923; 15.—16. Kapitoly o Saltykovu a nových knihách L. Slovochotova („O klassikach russkoj literatury“, Saratov, 1927, str. 95—103) a prof. A. Bagrija („Russkoja literatura XIX—XX stol.“, Baku 1927). Materiály tyto (čísla 6—9) jsou velmi pozoruhodné, ale badání většinou má „jubilejní ráz“.

¹ Str. 100.

² Vydání 5., Berlín, 1923, str. 223—230.

³ „Rul“, 27. ledna 1926, číslo 1566.

Saltykovem, tak příkře, jako dříve. A odtud — úpadek zájmů o Saltykova¹.

Stat' Ajchenvaldova v „Rulu“ vyvolala ohlas se strany prof. A. A. Kizevettera ve stati, nazvané: „Kačanie majatnika“ — „Kývání kyvadla“². Zde profesor Kizevetter odporuje prof. Ajchenvaldovi a ukazuje, že, je-li osud Ruska v posledních letech velmi smutný, není to ještě důvodem pro to, aby se idealisovala dávná minulost, vysmívaná Ščedrinem. Prof. Kizevetter souhlasí, že Rusové vůbec rádi odsuzovali v minulých dobách všechny stránky svého života a ne vždy bývaly tyto soudy spravedlivy. Přece je třeba především bez bázně hledět pravdě do očí, a nespokojenost s přítomností nesmí vésti k idealisování temných stránek minulosti. „Třeba mítí odvalu složití si jasné účty z těch hořkých poučení, které nám podaly právě prožité zkoušky“: kritika nedaleké minulosti je nám skutečně nevyhnutelná, ale proto nemáme práva odvracet se od děl satirikových.

Stat' prof. Kizevettera nevyvolala námitek ani u prof. Ajchenvalda, ani u nikoho druhého, a tak poslední slovo vyřkl prof. Kizevetter. Myslím, že je to zcela spravedливо, a že dosud ještě nemáme práva zapomínat na Saltykova a ukládat ho do archivu.

Nemluvíme-li opravdu už o historickém významu výtvořů M. Saltykova, jako věrného malíře určitého období ruského života, můžeme-li říci, že Saltykov-Ščedrin už je bezpodmínečně minulost, zejména vzhledem k ruskému životu? Nebylo-li v tomto životě po Saltykovu takových zjevů, které svědčily o tom, že typy Ščedrina jsou ještě živý? Nepřipomínají-li nám v ledačem taškentce na př. ti, kdož vyvolali rusko-japonskou válku? Neukázala-li světová válka, zejména v r. 1915—1916, „reků za frontou“, „rytířů lehkého výdělku“, kteří v ničem si nezadají s „taškentci“ v hnusu,

¹ „V našich černých dnech, kdy je stydno za ruskou minulost, stydno proto, že jsme jí nedoceňovali, a zbytečně odsuzovali, na satiru Ščedrina vzpomínáš chladně a nepřátelsky, a zdá se nám nespravedlivou i prázdnu; a ve srovnání s dnešní skutečností jak získává jím vysmívaná skutečnost předešlá! Není už v nás, duševně trpících obětí revoluce, sympatií k Saltykovu-satiriku, není patriční nálad v našem kajícném srdci.“ („Siluety...“, strana 229—230).

² „Rul“, 10. února 1926, číslo 1578.

ale značně je převyšujícíe dychtivostí a nestoudností? Nevzbudily-li změny vládní politiky také změny přesvědčení u občanstva během posledních 15—20 let? Nebyly-li „strach a třesení“ údělem občanů i v období carismu, a zejména v období po r. 1917, zvláště v periodě demobilisace a občanské války?¹

Podobných příkladů bylo by možno uvésti ještě mnoho, ale i když se omezíme na uvedené, přece můžeme uznat, že dosud nenastala doba, aby se na Saltykova mělo zapomenouti. Alespoň musí ruský čtenář pochopit, že Saltykov zobrazil nejen ruský život své doby, ale dovedl v tom životě zachytit i takové zjevy, které neomezily se na tehdejší epochu, nýbrž žijí i nyní, třeba ovšem se změnou tvářností v detailech, jak se to shoduje s novými poměry. A je-li tomu tak, pak Saltykov má jistě právo na pozornost potomstva.

Jest ještě jedna příčina, která zabezpečuje životnost výtvaru M. Saltykova: jsou to obecně-lidské prvky jeho výtvarů, k nimž teď přecházíme.

¹ Ukážeme-li na př. ještě na tak zvané „břežnové socialisty“: to jsou ti, kdož se prohlásili socialisty po březnové revoluci r. 1917 (často dokonce „starými socialisty“): popudem k tomu nebylo jistě skutečné socialistické přesvědčení, nýbrž přání vpadnouti době do noty, aby neutrpěli od revoluce. Občanská válka ukázala ohromnou náklonnost mass obyvatelstva cítiti „strach i třesení“ z pánů situace; a pány situace jevíli se všichni, u koho byla v rukách zbraň: „rudí“, i „bílí“, i „zelení“, i (zejména na jihu Ruska) Němci, i Francouzi, a Angličané, a mn. j. Páni situace poroučeli, vydávali dekrety, a zákony, dělali „porádek“, a obyvatelé se poddávali a třáslí, platili peníze, vymáhané pod různými záminkami, a celým svým chováním dokazovali, že doba „moudrých piskařů a sebeobětavých zajců“ ještě neminula.